

A nyelv értékeinek kérdéséhez

Hagyományok és ésszerű tendenciák a magyar mondatszerkesztésben

„Magyarul ma összehasonlíthatatlanul jobban beszélünk, mint tíz, húsz vagy ötven éve.”

(ILLYÉS GYULA, Szerszámaink, a szavak. 1964)

A „belső” vagy „tisztá” nyelvészet — és ma többé-kevésbé ide tartozik a nyelvészeti témák többsége; azahogy éppen az ilyen kérdésfeltevéseket tekinti a szakmai köztudat a szó szoros értelmében nyelvészetnek — nem számol a nyelvvel mint értékhordozóval, a nyelv elemeivel, folyamataival stb. mint valamilyen értékű képződményekkel. S emögött gyakran ott van a nyelvi értékítéletek egyáltalában való elutasítása, a tudományon — de legalábbis a nyelvtudományon — kívülre utalása is. Mindez napjainkra nagyrészt „hivatásszerű” látásmóddá vált, azaz nem kell hozzá teoretikus bezárkózás, egyre kevésbé alapul tudatos módszertani megfontolásokon; inkább arról van szó, több korszaknyi idő alatt ilyené vált a nyelvész tipikus önértelmezése. Az éppenséggel semmiképp sem egyoldalú vagy dogmatikus Greenberg, aki a nyelvfejlődés problémájáról az elmúlt évtizedek egyik legfontosabb tanulmányát írta, korántsem olyan szélsőségesen anti-evolucionista ugyan, mint ahogyan némelykor interpretálják, észleléseiben, hangsúlyaiban közvetve mégis kifejeződik a kornak az az uralkodó nyelvészeti gondolkodásmódja, amely a szociális-kulturális aspektusokat a nyelv „lényegi” rendszerehez képest csupán környezetként, járulékként fogja fel.¹ Greenberg úgy érzi, a nyelvi hatékonyság kérdését Jespersen „gyakorlatilag egyedül” vette komolyan; mai szemmel nézve talán legfontosabb megállapítása pedig — tudniillik a fejlettség és a felsőbbrendűség fogalmának megkülönböztetése — csak egy pontosító lábjegyzetben kapott helyet: „A nyelvek abban az értelemben egyenlők, hogy mindegyik »egyenlőnek teremtett«, azaz egyenlő lehetőségekkel rendelkezik. Ténylegesen néhánynak, amelyet kiműveltek, valószínűleg nagyobbak a kifejezés-erőforrásai, de ez nem jelenti, hogy inherensen felsőbbrendű lenne bármilyen értelemben. Minden nyelv, amelyet nem nyelvi tényezők segítségével egyenlő helyzetűvé teszünk, hasonló fejlődésre képes.”²

Mintha csak az idézett megjegyzés hangsúlytalan befejező mondata emelkedett volna cselekvési vezérfonallá, az utóbbi évtizedekben gyökeresen új gondolatok is megfogalmazódtak; igaz, főképp a nyelvészet határterületein (elsősorban a szociolingvisztikában), de azzal az elméleti igényű tartalommal, hogy a nyelv elvont, idealizált rendszere nem az embertől, a társadalom életétől való elvonatkoztatást kell, hogy jelentse. Míg nemrég Jespersen hatékonyság-elméletét egy nyelvi értékelmélettel való kísérletezés utolsó mohikánjaként búcsúztatták, újabban számos kutató érez indítást arra, hogy

¹ J. H. GREENBERG [1957] 1974.

² J. H. GREENBERG i. m. 76, 83.

részint a kultúratörténetből, részint a jelen társadalomtudományaiból és művészeteiből a nyelv (illetve az egyes nyelvek és a legkülönbébb nyelvi alkódok) értéktulajdonságaira vonatkozóan minél bőségesebb anyagot ásson elő. Emellett új teoretikus koncepciók is megjelentek, a langue—parole szembenállás felülvizsgálatától egészen addig terjedően, hogy F. Rossi-Landi a nagy múltú kettősséget teljesen elvetve a legnagyobb természetességgel operál a marxi értékelmélet fogalmaival (nyelvi „használati érték”, nyelvi „csereérték” stb.), s teszi ezt tagadhatatlanul sok meggyőző érővel, valószínűleg mély igazságokat közelítve meg.³

De hogy a „tiszta” nyelvészet eszméje mégis mindmáig hatékony, ennek valószínűleg nem a 20. századra jellemző nyelvtudományi paradigma vonzása az egyedüli magyarázata. Jelentős szerepet játszhat ebben a nyelv szociológiai problematikájának maximális (fokozhatatlan) összetettsége is. Manapság például egy közvéleménykutató kérdezőbiztos hasonlíthatatlanul komplexebb szemantikai kérdésekkel találhatja magát szemben, mint amilyeneket az elméleti szemantika megoldani vagy egyáltalán értelmezni képes. Igen valószínű, hogy a társadalmi kommunikáció rohamos fejlődésével a nyelvtudomány problémaszintje és a gyakorlat igényei közötti távolság bizonyos vonatkozásokban növekedett. Már pedig aminek az elsajátításától a kutató messze van, azt könnyen minősíti jelentéktelennek, kutathatatlanak, szívesen ítéli romantikusnak, misztikusnak, stb. Hozzájárul ehhez az a történelmi tény, hogy a primitív „etnocentrizmustól”⁴ a reakciós nacionalizmusig és a fajelméletig a társadalmi konfliktusokat és az osztályharcot kísérő felsőbbrendűségi és elnyomó ideológiák valamennyi korban alkottak vagy felhasználtak nyelvi vonatkozású nézet-elemeket (néha egész elméleti konstrukciókat), amelyeknek tényleges tudománytalansága nem kívánatosnak, kerülendőnek tűnetheti fel a nyelvvel kapcsolatban az érték fogalmát egyáltalán. A magyar nyelv mai kutatója ez esetben elsősorban olyan rossz emlékü (noha nem mindig teljesen irreális tartalmú) kifejezésekkel találkozhat, mint „magyar szellem”, „sajátos magyar lélek”, „magyar észjárás”, „nemzeti génusz” stb., valamint ezek áttételeivel az egykorú nyelvészet egyes témaköreiben, főleg a nyelvvédő irodalomban. Igaz, a magyar történelem érintett korszaka — kb. a múlt század második felétől a második világháborúig terjedő időszak — eszmévilágának feltárásában és kritikájában ma már jelentős eredményekre támaszkodhatunk. Nyelvművelő mozgalmunk a nacionalista irányt elutasítva új elveket hirdetett meg „az idegen gaz irtása” ügyében, a hagyományörzés és újítás kérdéseiben stb.⁵ Az alapproblémának — a magyar nemzeti és történelmi tudat tartalmának, szerkezeti változásainak, ellentmondásainak — történettudományos és eszmetörténeti vizsgálatával sokoldalú s egyre szélesedő irodalom foglalkozik.⁶ De mindezek a munkák, amelyek közvetlenül vagy közvetve a „nemzeti kérdéshez”, illetve a történetileg létrejött közösségi (etnikai, gazdasági, politikai) alakulatok problematikájához kapcsolódnak,

³ F. ROSSI-LANDI [1970] 1981.

⁴ SZÜCS JENŐ 1970. 61.

⁵ L. GRÉTSY LÁSZLÓ 1976 és az ott közölt irodalmat; CZIGÁNY LÓRÁNT 1974; LŐRINCZE LAJOS 1980.

⁶ Köztük anyagfeltáró és -elemző művek, vitairatok, általános kultúratörténeti modellek, reprezentatív egyéni életutak elemzése stb., l. például NÉMETH G. BÉLA 1960 és 1976; SZÜCS JENŐ 1970; HUSZÁR TIBOR 1982; VITÁNYI IVÁN 1982; JUHÁSZ GYULA 1983; SZABÓ MIKLÓS 1983; GYURÁCS FERENC 1984.

természetesen nem képeznek új logikai alapot a nyelv axiológiai problémájának megoldásához, ha nagy mértékben elősegítik és ösztönzik is megoldását, az adott esetben — mint látni fogjuk — még metodológiai mintáikkal is.⁷ Konkrétabban ez egyebek között azt jelenti, hogy a nyelvleírásnak lehetnek érték kérdései, amelyek megválaszolásához a „nemzeti kérdés” — még kevésbé egyetlen nemzeti nyelv sajátos világa — mint gondolkodási keret nem elegendő.

I. Értékelméleti megfontolások

A fentiekben előfeltételeztük, hogy a nyelvnek vannak inherens axiológiai értékei. De hogyan juthatunk ilyen következtetésre?

A jelenleg gondolható érveket néhány deduktív és induktív megfontolás segítségével alakíthatjuk ki.

1. Néhány létkategória és társadalomelméleti fogalom szerkezete (értelmezése) különösen világosan mutatja: e fogalomrendszereket nem használhatjuk úgy a nyelvvel kapcsolatban vagy a nyelvre vonatkoztatva, hogy egyúttal ne használjuk az érték fogalmát is, mivel az érték fogalma és az előbbiek feltételezik egymást.

Ilyen mindenekeelőtt a *társadalom* fogalma. Ha a nyelvet társadalmi terméknek — a közösségi lét „termelése—újratermelése” során létrejött alkotásnak — tekintjük, már pedig annak tekintjük, akkor el kell fogadnunk, hogy a nyelv valamilyen értékviszonyban van az emberi léttel, az emberi lét szempontjából valamilyen értékkel bír. (A nyelv az ismert létfontosságú szerepet tölti be a társadalmi információ folyamataiban.)

Munka—munkatárgy—munkaeszköz. Ebből a fogalomkörből az eszköz az, amely a nyelvvel kapcsolatban általánosan elfogadottá vált: a nyelv az emberi kommunikáció legfontosabb eszköze. Az eszköz és az érték összefüggésének fennállása nem kíván magyarázatot. Jóval bonyolultabb a kérdés további része: munkafolyamat vagy munkatárgy-e a nyelv (mint tevékenység és mint alakulat)? A munka és a nyelv analógiája Hegeltől származik.⁸ Függetlenül attól, hogy igennel válaszolunk-e a fenti kérdésre, annak semmi akadályja, hogy a nyelvet a használati értéket létrehozó emberi tevékenység, azaz a marxi legáltalánosabb értelemben vett munka keretében, összefüggésébe helyezzük, tudniillik a következő keretbe: „A munka mindenekeelőtt olyan folyamat, amely az ember és a természet között megy végbe, amelyben az ember saját tettével közvetíti, szabályozza és ellenőrzi a természettel való anyagcseréjét. A természeti anyaggal az ember maga is mint természeti hatalom lép szembe. A testi mivoltához tartozó természeti erőket, karját és lábát, fejét és kezét mozgásba hozza, hogy a természeti anyagot saját élete szempontjából használható formában elsajátítsa. Miközben e mozgása által hat a rajta kívül álló természetre és megváltoztatja azt, egyúttal megváltoztatja saját természetét. Kifejleszti a benne szunnyadó képességeket, és saját uralma alá hajtja erői játékát... A munkafolyamat végén olyan eredmény jön létre, amely megkezdésekor a munkás elképzelésé-

⁷ A „nemzeti kérdés” helyéről a nyelvelméletben l. RADICS KATALIN 1979. 12—13; KELEMEN JÁNOS 1982.

⁸ Vö. KELEMEN JÁNOS 1983¹ és 1983².

ben, tehát eszmeileg már megvolt”.⁹ Ebben a felfogásban a nyelvet a munkafolyamat részeként és eredményeként is értelmezhetjük. — Nézeteimről nem áll távol, hogy amennyiben a munka valamely objektum célirányos elsajátítása, természetének „leküzdése”, bizonyos általános értelemben a nyelv használatát is munkának kell tekinteni (a beszédcelekvést megelőző vagy kísérő helyzetfelméréstől és döntésektől s a megnyilatkozás legmegfelelőbb szemantikai és szintaktikai modelljének többé vagy kevésbé tudatos felépítésétől stb. a fizikai anyag „birtokbavételéig”, a fizikai objektívációig; az új megfogalmazásokra, új szavak alkotására irányuló tudatos egyéni aktivitás ugyancsak ide tartozik). Lukács György e kérdést illetően arra mutat rá, hogy „az ember egésze” és a történetileg kialakult munkafajták nem-totális jellege közötti ellentmondás feloldásaként egyes tevékenységi formák, köztük „a beszélgetés (azáltal, hogy tárgyszerű vitává alakul át) stb. könnyen közeledhet tartósan vagy átmenetileg a munkára jellemző magatartás-típushoz”.¹⁰ Lukács láthatóan a beszédcelekvés célirányosságára, tárgyszerűségére volt ekkor tekintettel. De szóba jöhetnek más dimenziók is. Ergonómiai szempontból például a nyelv (A. Gehlen által hangsúlyozott) energia-megtakarító szerepére, illetve energiátároló szerepére¹¹ vonatkozó nézetek érdemelnek itt figyelmet. — A „nyelvi munka” tárgya maga a nyelv is. A sokcsatornás társadalmi kommunikáció általában megmutatózó sikerességének téves értelmezésén alapul az a gyakorta hallható ítélet, hogy minden nyelv mindig maradéktalanul kielégíti az adott közösség igényeit. Sokkal inkább igaz ennek ellenkezője: sohasem elégíti ki maradéktalanul. A verbalizációért való küzdelem — ez részben a készentalálattal való küzdelem — talán mint irodalomesztétikai tárgy szokott a leginkább előtérbe kerülni, de mindenekelőtt mindennapi tapasztalat. M. Bahtyin ismert esztétikai elmélete a szó (megnyilatkozás) „dialogikus” viszonyairól a művészi nyelvhasználatot érinti, de nemcsak azt.¹² Ugyanennek a feszültségnek mindennapi változatáról nagy átéléssel írt Karácsony Sándor: „A nyelv életében sohasem áll meg a küzdelem a mondanivaló és a kifejezés között . . . Az egyéni jelentésváltozás mindig annak a küzdelemnek a jele, hogy minden ember az öröklött szókinész segítségével kénytelen, szeretné és próbálja kifejezni magát, vagyis éppen aktuális, legfrisebb mondanivalóját, s az nem is olyan könnyű dolog, mint amilyennek látszik, sőt éppen ellenkezőleg, nagyon nehéz, kínos, keserves lelki munka. Míg egy-egy „emberi beszéd” megszületik, *megszennved* azt a mondanivaló is (nem sikerül úgy és azt mondanunk, ami bennünk él), de a nyelv is *szennved*, változik, módosul miatta . . .”¹³ Különösen megragadó ebben a fejtegetésben a *szennved* ige használata, amely Marxnál tudatosan az objektivitás — azaz a tárgyi mivolt — metaforája (tudniillik a *leiden* ige, I. Marx—Engels Werke, Ergänzungsband I., Dietz Verlag, Berlin, 1977. 579).

Fejlődés. Minden fejlődés forrása az anyagi rendszerek egymásrahatása; e mozgás során az egyes rendszerek létérdekei fejlődés formájában, azaz „é p í t k e z ő” módon érvényesülnek, összetettebb, rugalmasabb struktúrák megjelenése, új meg új mechanizmusok kialakulása útján. (A fizikai és az élő-

⁹ MARX: A tőke I. 195—196.

¹⁰ LUKÁCS GYÖRGY 1965. I. 65—66.

¹¹ M. V. POPOVICS 1975.

¹² M. M. BAHTYIN [1929—1974]. 189 és másutt.

¹³ KARÁCSONY SÁNDOR 1938. 148—149; én emeltem ki — M. I.

világ fejlődéséről szólva a természettudósok — s ebben a társadalomtudományok művelői bizvást követhetik őket — nem látnak ellentmondást a fejlődés fogalma és egyes természeti folyamatok „szétesés”, „eltűnés”, „sírbehullás” jellege vagy a természet „találgatásai”, „tévedései” között.) A fejlődés és az érték fogalma tehát elválaszthatatlanul összefügg: az emberi közösség huzamos fennmaradásának/fejlődésének érdekei értékrendet határoznak meg a közösség számára.

A fejlődés dialektikus felfogását nem fejezhetné ki olyan fejlődésmodell, amely a rendszer izolált létét, és így izolált „fejlődését” tételezi fel, s amely nem gondoskodik a logikai kapcsolatról az egymással összefüggő (komplementáris, egyik a másikat tartalmazó, egymást keresztező stb.) rendszerek mozgása között. Az anyagi rendszerek objektív, tárgyi mivolta e felfogás szerint éppen abban áll, hogy részt vesznek egymás létezésében/mozgásában/fejlődésében (tárgyai egymásnak). (Például mindennapi módon is belátható: számos tényező fejlődése szükséges ahhoz, hogy a számítógép-gyártás fejlődjék; az utóbbi pedig hat azoknak a területeknek a fejlődésére, amelyeket a számítógép-gyártás ellát.) Eszerint logikailag a fejlődés kategóriáját egyetemesnek (folytonosnak) kell tételoznünk (ellenkező esetben „az első lökés” vagy a dualizmus logikai ellentmondásába ütközünk). De egyetemes fejlődésről beszélhetünk történeti (szaktudományosan alapozott) értelemben is, az anyagfejlődés természettudományosan feltárt lépcsőfokait ugyanis az anyagi világ egésze b e n produkálja. Nyilvánvalóan nem lehet feltenni a kérdést, példának okáért, úgy, hogy vajon a hő „fejlődése” vagy a fény, vagy a hidrogénatomok „fejlődése” előzte-e meg a galaxisok kialakulását. A fejlődés a természet „összjátéka” mindenekelőtt, semmiképp sem a részek külön-külön megfelelése valamilyen egyetlen létformának. Az már a kérdés konkrét történeti, logikailag dedukálhatatlan oldala, hogy pontosan mivel mi történik az anyagfejlődés folyamán.

A fejlődés e logikai-történeti fogalmával nem egyeztethető össze az a Greenberg nyomán nem teljes joggal elterjedt vélemény a nyelvvel kapcsolatban (li. h.), amely a kommunikáció hálózatát, technikai eszközeit stb. fejlődő rendszernek, a nyelvet pedig nem fejlődő rendszernek ítéli (ti. az emberiség történelmi koraiban; azt ugyanis bizonyára senki sem gondolja, hogy a nyelv mint „nem fejlődő rendszer” öröktől fogva van vagy hogy semmilyen időben nem ment keresztül semmiféle fejlődésen). Mint láttuk, valamilyen egyetlen létformát megkívánni a nyelvtől fejlődés címén — például azt, hogy minden ízében legyen mind bonyolultabb vagy esetleg éppen ellenkezőleg, mind egyszerűbb — nem logikus. Ezért nem logikus az a következtetés sem, hogy ha a nyelv nem az előbbieket teszi, akkor nem fejlődik. A nyelv, illetve a nyelvek stagnálásáról — láttuk — logikusan csak konkrét történeti értelemben, relatíve lehet szó. De mi bizonyítja, hogy a nyelv — miután a filogenezis során kifejlődött — megállt a fejlődésben? A kommunikáció mai technikai színvonalát sok tízezer éves szellemi fejlődés előzte meg, amelynek a nyelv valamilyen módon nyilvánvalóan minden lépését kiszolgált; hihető-e, hogy benne magában eközben semmiféle progresszió nem zajlott le? Emellett kétségtelenül felismerhetők a nyelvben — vagy inkább egy-egy nyelvben — stagnáló részletek, szelvények. A magyar társadalom például — hogy csak az egyik legkézenfekvőbb példát említsem — egyre nehezebben viseli el a magyar udvariassági kifejezések, formák (köszönés, megszólítás) rendszerének stagnálását vagy legalábbis az igényeket túlságosan lassan követő fejlődését.

De talán nem tévedünk, hogy az ilyesféle feszültségek már maguk is a nyelv „fejlődőképességére” utalnak. Minden anyanyelve történetét és irodalmát ismerő embernek intuitív ismerete is van anyanyelve fejlődéséről. Tagadhatatlan azonban, hogy ezt az intuíciót a tudománynak még nem sikerült igazolnia.¹⁴ Mentő körülmény, hogy az ember evolúciójának iránya egyelőre egészében is vitatott¹⁵ (sőt elhangzanak olyan — kevéssé meggyőző — nézetek is, amelyek szerint a mai ember az univerzum fejlődésének végső beteljesülése).

A jelen tanulmány egyik célja, hogy a nyelvfejlődés értelmezésének lehetőségét némileg tovább bővítse. Kiindulásul foglaljunk állást csak amellelt, hogy a fejlődés fogalmát jogosan alkalmazzuk a nyelvre; a nyelv fejlődésén azokat a folyamatokat értjük, amelyek révén a nyelv „lépést tart” a társadalom, a kultúra, az emberi intellektus, az emberi szellemi teljesítőképeség fejlődésével. Ez alapjában véve a nyelvfejlődésnek az a filozófiai fogalma, amelyet Lukács György képvisel: „... a nyelv benső lényege szerint mindig annak a képmása és egyúttal kifejezése is, amit a nem önmegvalósítása során mindenkor ténylegesen elért.”¹⁶ A „lépéstartás” tényét „a nyelv változása” néven azok sem tagadják, akik fejlődését tagadják. Ilyen értelemben — vagyis változásának a társadalmi haladástól való függése értelmében — a nyelv fejlődése szükségszerű. Szükségszerűen tartoznak tehát a nyelvhez értékek is.

2. A marxi munkaérték-elméletből kiinduló axiológiai felfogás az ember és tevékenységének objektívációja közötti szükségszerű viszonyt tekinti az értéket. Egy objektum értékének alapfeltétele az a szükséglet, amely az objektumra irányul, illetve az objektum következménye az emberre nézve. Az ember objektívációs tevékenységének szférájában levő tárgyak — a természet megmunkálásának eredményei, a szellemi termékek, a társadalmi szerveződési formák stb. — pedig föltétlenül emberi szükségletekből keletkeznek; s mivel minden emberi tevékenység objektívációs tevékenység, minden emberi, illetőleg az emberrel kapcsolatba került objektum valamilyen — pozitív vagy negatív — értékű.¹⁷ A társadalom természetes törekvése nyilvánvalóan az, hogy a maga számára pozitív értékeket hozzon létre.

A nyelv ugyancsak emberi objektíváció, ezért a fenti értékelméletnek megfelelően az érték a nyelvnek is inherens tulajdonsága. (Inherens, de természetesen nem „önmagában a nyelvben levő”, más rendszerektől független. Aminthogy egyetlen dolognak sem „önmagában”, más dolgoktól függetlenül van értéke.)

Az axiológiai értéket meg kell különböztetni a strukturális, helyi érték fogalmától, a nyelv vonatkozásában különösen a „tiszta értékrendszer” saussure-i fogalmától. Néhány elméleti munka azonban rávilágított arra, hogy a nyelvnek mint strukturális értékrendszernek emberi értékelő magatartást kifejező aspektusa is van.¹⁸ Továbbgondolva ezt az álláspontot, a funkció (függés) és az axiológiai érték általános viszonyának kérdése kerül előtérbe; ennek vonzataként pedig a nyelvnek olyan rendszerszerű szemléletére látunk lehetőséget, amely egyrészt a nyelvet strukturális értékek hálózatának tekinti,

¹⁴ Összefoglalóan I. Greenberg i. m.; I. még Kelemen János 1983¹ és 1983².

¹⁵ Vö. Kovács László 1981.

¹⁶ Lukács György 1976. 202; I. még uo. 190—208.

¹⁷ Vö. Ágh Attila 1968; F. Rossi-Landi i. m.; az értékproblémáról áttekintően I. Esztétikai Kislexikon, Kossuth 1972 és Világirodalmi Lexikon 2., Akadémiai Kiadó 1972. *érték* alatt.

¹⁸ Fóris Karola 1974.

másrészt a nyelvnek strukturális értéket tulajdonít a társadalmi tevékenységek összetett rendszerében.¹⁹ Ez a kétségtelenül átfogóbb, következetesebb „kétoldalu” közelítés oda vezet, hogy a nyelv mint pozicionális értékek rendszere és mint axiológiai tulajdonságokkal bíró objektum között csak aspektusbeli különbséget lássunk.

Mint belátható, a fenti alapelvek nem engedik meg, hogy a rendszerképző és az értékkepző nyelvi folyamatokat két különböző, esetleg időbeli egymásutánban is zajló folyamatnak tekintsük. Nem tagadható ugyan annak az elvnek a valóságossága, bizonyos feltételes igazságtartalma, hogy az egyes társadalmi osztályok és csoportok mintegy „ráviszik” sajátos értékeléseiket a nyelv „kész” — tényszerűen már létező, de értékileg még közömbös — elemeire (hogy ti. a nyelvi értéktulajdonságok így keletkeznek),²⁰ mégis fel kell tételeznünk, hogy a beszélő közösségben ezek az elemek már eredendően

¹⁹ A 60-as évek „strukturálisvitáira” reagálva E. SZ. KUBRJKOVA és G. P. MELNYIKOV 1972 (24–42) a nyelvészeti strukturális követetlenségét egyebek között éppen abban látja, hogy a társadalmi struktúrák hierarchiáját és ebben a nyelv mint egész helyét figyelmen kívül hagyta.

²⁰ Idézzük a marxista Mihó társadalomelméleti nézeteit az érték fogalmával kapcsolatban: „Egyének csoportjai esetében a társadalmi valóság tükrözése nem csupán a tudomány szabályai szerint végrehajtott megismerési folyamat. E tükrözés igen sokféle jelenséget ölel fel, ahol az ismeretelméleti és episztemológiai oldalak összeszövődnek az érzelmivel, ahol a tudomány együtt létezik a vágygal. Találhatók benne értékek, választások, értékelések, vélemények, jelentőségek, vonzalmak stb. is, és valamilyen módon, kisebb vagy nagyobb mértékben mindegyikük hat az emberi cselekvésre. Különös figyelemre tarthat számot ezek közül az axiológiai elem jelentősége és szerepe... Az értékek tartalma az egyén vagy a csoportok tudatán kívül áll, jóllehet az értékek csakis a szubjektummal kapcsolatban jelennek meg. A valóság különböző aspektusainak bizonyos minőségeiben rejlenek főként, amelyeket az emberek értéktételeiken keresztül minősítenek és érvényesítenek — más szavakkal „hasznosítanak”. (Én emeltem ki — M. I.; I. A. MIHÓ 1973 [1971]. 83, 85). A természetitől eltérő, sajátosan társadalmi törvények ismert történelmi materialista felfogását (l. főként Engels, L. Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége), amelyet Lukács György is képviselt társadalom-ontológiai művében, Mihó láthatóan úgy alkalmazza az érték fogalmára, hogy a dolgok objektív (a megismerés számára a tudomány által feltárt/feltárható) értékétől megkülönbözteti annak spontán tükröződését az emberek értéktételeiben, vonzódásaiban stb. A hazai értékpszichológiai kutatásokban ugyancsak érvényesül ez a koncepció, ti. amely az érték világát nem szűkíti le az emberek értékelésében közvetlenül megnyilvánuló szubjektív tartalmakra, hanem különféle típusú, mélységű, egymással függésben és kölcsönhatásban, sőt ellentmondásban levő értékekkel számol (l. HANKISS ELEMÉR 1977; KULCSÁR KÁLMÁN 1984). Az említett érték-probléma megoldását e fontos megkülönböztetésekben láthatjuk; azaz az értékeknek a nyelvre való „rávitelét” csak abban az értelemben ismerhetjük el, hogy az objektív értékek változatos szubjektív tudattartalmak, normák — esetleg egészen inadekvát megítélések — képében, viszonylag önálló életet élve nyilvánulnak meg az emberek gondolkodásában és cselekvésében. — Ki kell egészítenünk mindezt azzal, hogy a fenti felfogásból nem következik a tudomány értékmentességének tétele, ellenkezőleg: a választott axiológiai felfogásból következik, hogy a tudomány nem képes értékmentes lenni. (Egyebek között: a tárgy tulajdonságainak kutatása a fentiekből következően a tárgy értékének kutatása egyben.) — A szociolingvisztikai irodalomban egyelőre nem nagyon erős az az igény, hogy az érték fogalmát konzisztens értékelméletre alapozza; a kutatások többnyire az értékeknek abban a rétegben mozognak, amelyben a beszélők közvetlen értékelő megnyilvánulásaival van dolgunk. Találkozunk azonban a mélyebbre tekintés igényével is. Ennek egy viszonylag korai példáját Szépe György (1964) mutatja be: P. S. Ray 1963-ban megjelent könyvét, amelyben már megfogalmazódik az a felismerés, hogy a nyelvre vonatkozó beszélői értékelések közvetettek bizonyos mélyebb, sőt egyetemesnek mondható nyelvi értékkritériumokhoz képest.

valamilyen szükséglettől vezérelve, azaz mint meghatározott értékű elemek jönnek létre.

3. A következőkben a különböző fajtájú nyelvi értékekről való — nem értékfilozófiai —, közvetlenül gyakorlati vagy tapasztalati indítású művelt-intuitív, ideologisztikus stb. gondolkodás néhány fontos témáját, kérdés-feltevését emeljük ki. Mint az előbb szó volt róla, ezek a velekedések közvetlenül nem lehetnek egy nyelvi értékelmélet részei, azonban heurisztikus erejűek a nyelv mint értékhordozó elméletére nézve.

Talán nem tévedünk, ha a fontossági sorrendben az első helyre a „mindennapi nyelvkritika”, más néven a „népi lingvisztika” tanulságait tesszük. Ez ugyanis a nyelvi kommunikációt leginkább átható s — mondhatjuk — a „legdemokratikusabb”, az ember—nyelv viszony egész komplexumát képviselő nyelvsvabályozó tevékenység. A modern nyelvtudomány viszonylag nem régóta tulajdonít jelentőséget annak a különben jól ismert társadalmi jelenségnek, hogy a nyelv használata a beszélők folyamatos naiv kritikájának légkörében és hatása alatt zajlik. A 60-as évek elejétől kezdve fordulatszerűen megnövekvő érdeklődés a nyelvvel kapcsolatos mindennapi értékelő viselkedés jelenségei, formái, típusai, tartalma iránt (W. Labov, D. Hymes, H. M. Hoenigswald, A. D. Svejcer neve említendő elsősorban) azzal a felismeréssel járt, hogy az új adatok fényében a nyelvreírás hagyományos kérdései nem egyszerűen terjedelmi bővítésre, hanem felülvizsgálásra szorulnak: a beszélők értékeléseit feldolgozó következtetések be kell, hogy épüljenek a nyelvreírásba.²¹

Az irodalomban egyelőre kevés szó esett arról, hogy a „mindennapi nyelvkritika” mely attitűdbeli jellemzőit volna metodológiailag indokolt nyelvtudományi elvve fejleszteni, s hogy egyáltalán milyen — antropológiai szintű vagy speciális — princípiumok rekonstruálhatók a beszélők „nyelvkritikai” magatartása mögött. (Például: kimutatható-e valamilyen értékrend a beszélők ítéleteiben, azaz milyen a nemzeti, az esztétikai, a logikai stb. értékek viszonya? Vannak-e konzervatívabb és kevésbé konzervatív társadalmi csoportok? Stb.) Már pedig a nyelvreírás adekvátsága érdekében az volna a célszerű, ha a kutató a mindennapi magatartást tudná mintázni, ha tudniillik annak „megőrző” tagadásával a teljes ember—nyelv viszonyt tudná képviselni.²²

4. A z a n y a n y e l v i n e v e l é s olyan terület, amely saját gyakorlatának kényszerítő erejénél fogva vállalja, tételezi a nyelv értéktulajdonosságait. Sőt egyenesen megtestesítője a nyelv axiológiai közelítésének, hiszen saját létével feltételezi, hogy a nyelv használatában mód nyílik választásra a nyelvi funkciók ellátására alkalmasabb és kevésbé alkalmas, a — nemzeti és nemzetközi méretű — kommunikációban előnyösebb és hátrányosabb kifejezőeszközök között.²³ Nagyon tanulságos volna szempontunkból azoknak a célkitűzéseknek az elemzése, amelyeket a különböző szakterületek képviselői az anyanyelvi neveléssel kapcsolatban megfogalmaznak. De figyelemre méltó, s állításunkat megerősíti talán már önmagában az a megfigyelhető tény is,

²¹ E fejlődés tudománytörténeti helyéről, állomásairól, problematikájáról I. SZÉPE GYÖRGY 1964; TERTS ISTVÁN 1981. 201—202; MOLNÁR ILONA 1982. 676—679; Voigt Vilmos 1982.

²² L. MOLNÁR ILONA 1982.

²³ Ennek alátámasztására elegendő a kérdéskörnek arra a magas színvonalú összefoglalására hivatkozni, amely a jelenleg megvalósuló magyarországi oktatásfejlesztési program egyik elmunkálataként jött létre, I. SZÉPE GYÖRGY (szerk.) 1979.

hogy miközben a nyelvi érték fogalma vita tárgya, s az elméleti grammatika vagy szemantika igen kevés axiológiai vonatkozású fogalmat tartalmaz, az anyanyelvi oktatás és nevelés viszonylatában a szerzők spontán természetességgel használnak — a nyelvre nézve is, nemcsak a beszélő egyénre nézve — érték kifejező minősítéseket, például „(valamilyen tekintetben) szegényebb és gazdagabb nyelv”, „logikus mondatfűzés”, „legjobb variáns”, „nehézkés”, „ízetlen” kifejezések, „magyartalan mondatszerkesztés”, „nyelvromlás” stb.

A jogos kritikák ellenére is külön említésre méltó B. Bernstein szocializációs elmélete, amelynek alapfogalmait — a szociális kódok rendszerét — a szerző voltaképp értéktulajdonságokra, nevezetesen a szocializáció szempontjából előnyös vagy hátrányos tulajdonságokra való tekintettel alkotta meg.²⁴

5. Az értékelő véleményalkotás gazdag példatára tűnik elő abból a forrásból, amelyet a „mindennapi nyelvkritikával” szemben az „írás tudó k” gondolatvilágának nevezhetünk: tudóscs, gondolkodók, írók, költők intuitív értékítéleteiből és felismeréseiből. Nemcsak a „nyelvkarakterológiai” közhelyre vált jelzőkre, a görög nyelv tökéletességének, a francia eleganciájának, a német elvontságának, a magyar képszerűségének stb. emlegetésére kell gondolnunk (bár ilyeneket néha nyelvészek is meggyőződéssel alkalmaznak, sőt újrafelfedezik őket), hanem elsősorban azokra az érték kategóriákra, amelyek felelősen kitűzött közösségi céloktól vagy az anyanyelv szeretetétől vezérelve valóban mélyen áthatják „a szellem embereinek” munkásságát. A szerzők általában különböző nyelvek és irodalmak összehasonlításából szűrik le tapasztalataikat vagy egy nyelvi ideállal vetik össze megfigyeléseiket. A nem szaktudományos és a szaktudományos vizsgálódások sem történetileg, sem az egyidejűségben nem válnak el élesen egymástól.²⁵ Hogy a magyar nyelv tárgykörében maradjunk, a nyelvész Bárczi Géza egy magyar nyelvtörténeti könyve a bonyolultnak az egyszerűbe való, szinte meghatódott hangú átmenete útján a magyar nyelv „jellegzetes erényeinek” (valójában számos nyelvre jellemző értékes tulajdonságoknak) összefoglalásával zárul. „...színes, változatos hangzás, rendkívüli metrikai rugalmasság; tömörség, szoros logikus kapcsolás; finom árnyaltság, képszerűség; pontos fogalomalkotásra való képesség” — ilyené fejlődött nyelvünk évezredek során a nyelvtörténész szemével nézve. Íróink, költőink sorában Kosztolányi, Babits, Illyés hagytak hátra különösen emlékezetes írásokat; ezek fontos eszmétörténeti és történelmi dokumentumok is egyben.²⁶

A forrásterületek felsorolását még folytathatnánk. Amikor azt keressük, hogy az értékfilozófiának a nyelvre vonatkoztatható következményei milyen jelenségcsoportoknak feleltethetők meg, akkor a fenti tényekkel mint társadalmi tapasztalatok kifejezéseivel, összegződéseivel vagy mint a „hivatásosak” egész tudásának és tehetségének megnyilvánulásaival feltétlenül számolnunk kell.²⁷

²⁴ B. B. BERNSTEIN 1974.

²⁵ A modern értelemben vett nyelvtudományt megelőző európai eszmék történetéhez l. BALÁZS JÁNOS 1980.

²⁶ BÁRCZI GÉZA 1963. 382—387; KOSZTOLÁNYI DEZSŐ [1930]; BABITS MIHÁLY [1939]; ILLYÉS GYULA 1960 és 1975.

²⁷ A továbbiakban élünk is azzal a lehetőséggel, hogy a magyarországi közgondolkodásban nagy szerepet játszó nézeteket, ideológiai elméleteket kiemelkedő alkotóktól, főképp íróktól és költőktől idézhetjük. De tisztában kell lennünk azzal, hogy egy-egy írói megnyilatkozás mint a társadalmi ideológia hordozója és mint az egyén életművébe ágyazódó elem más-más megvilágításba kerül. Ezt a megkülönböztetést tehát megtesszük

II. Értékelmélet és konkrét nyelvleírás

A magyar nyelv értéktulajdonságainak kérdéséhez

A strukturális és értéktulajdonságok együttes létrejövését-létezését a nyelvleírásnak kell igazolnia. A tétel helyessége esetén értékminőségek figyelembevételével adekvátabb nyelvleírást kell elérnünk; másrészt a nyelvleírás tapasztalatai révén kellően gazdaggá vált értékelmélet birtokában jól meg kell tudnunk ítélni egy nyelvi elem értékét.

A továbbiakban egy ilyen leírási kísérletre kerül sor magyar mondat-tani anyagon. Mivel hasonló jellegű vizsgálatok egyelőre nincsenek nagy számban,²⁸ ezért e helyütt kell megrajzolnunk az értékmínőségeknél azt a világot, amelybe belehelyezve az említett vizsgálat elvégezhető. Annál is inkább ezt kell tennünk, mert különböző esetekben más és más értékkeretről lehet szó: több mint valószínű, hogy adatainkhoz más beszélői beállítódások és értékítéletek kapcsolódnak, mint amelyekkel például Labov találkozott a New York városbeli angol kiejtés szociológiai vizsgálatakor. Csak e sajátos kontextushoz viszonyítva fogalmazhatjuk meg követendő módszertani elveinket is.

Ami pedig a vizsgálat nyelvtani oldalát illeti, az eddigiek alapján nem lehet kétséges, hogy a nyelvtani szerkezet és az érték összefüggése a nyelvtani szerkezet változásának folyamatában mutatkozik meg a legvilágosabban. Ezért olyan nyelvi formákat fogunk vizsgálni, amelyek az adatok szerint jelenleg is jól érzékelhető mozgásban vannak. Ez utóbbi feltétel pedig azt teszi lehetővé, hogy a kiválasztott folyamatoknak viszonylag rövid időszakát (ez esetünkben az e századi szakasz lesz) jelöljük meg időbeli keretként, így vizsgálatunk ne tolódjék el túlságosan a diakrónia irányában. A viszonylagos vagy legalábbis nagy arányú jelenben maradás nem kedvez ugyan a nyelvtani szerkezet tényleges átalakulása dokumentálásának, kedvez viszont az axiológiai szempontok érvényesítésének, mivel a jelen és a nem távoli múlt értékvilágának mi magunk is részesei, illetve közvetlen örökösei vagyunk.

Ezek előrebocsátása után gondolatmenetünk a következő lesz. Először megfogalmazzuk azt a teoretikus tételt, amely a nyelvi értékminőségek készletének és konkrét előfordulásainak kijelölését megalapozza (1.). Majd a vizsgálandó nyelvi folyamat említett jellemzőinek figyelembevételével fokról fokra konkretizáljuk kérdésfeltevésünket (2.–3.).

1. A struktúra és az érték/értékek szoros összefüggése, ahogyan már említettem, a nyelvleírásban — mint az összefüggés objektív próbájában — kell, hogy igazolódjék. Ez nem zárja ki, hogy egyéb bizonyítékokat is földerítsünk; elképzelhető például, hogy bizonyítás alapjául szolgál valamely nyelvi elem használatának hatása a hallgatóra. Az igazolásnak azonban mindenképpen gyakorlatinak (objektívnek) kell lennie, azaz egy másik,

(mint ahogy Szűcs Jenő vagy Könezől Csaba is megteszi Illyés Gyulával, illetve Babits Mihállyal kapcsolatban, l. alább). Természetesen arra nincs módunk, hogy föl is tárjuk az életútnak-életműnek azt a kontextusát, amelyben egy-egy általunk kiragadott gondolat megszületett.

²⁸ Kitérő példák mégis vannak, így W. LABOV munkásságában (l. pl. [1968]) és RAY idézett művében; ha pedig közelálló törekvéseket keresünk, akkor azokat minden bizonnyal főleg a nyelvtörténeti folyamatokat magyarázó hipotézisek között találjuk meg.

viszonylag független objektum (tárgykör, terület; ez esetünkben bizonyos nyelvtani részrendszerek leírása lesz) „reagálásán” kell a bizonyítandó tétel igazságának megmutatkoznia. Ebből fontos módszertani elv következik: a nyelvi értékek valóságos készletét, illetőleg az egy nyelvi elem valóságos értékét/értékeit el kell választani a nyelvről, illetőleg az adott objektumról tett intuitív, tapasztalati stb. nyilatkozatoktól, az azokban szereplő minőségektől. Hogy a két szféra mely pontokon, mennyire korrelál egymással, ez külön vizsgálandó kérdés. Nem hihetjük tehát, hogy a nyelvi értékminőségek pontosan azok, amelyekről beszélni szoktunk (egyszerűség, tömörség, megfelelés egy adott nyelv „szellemének” stb.), s hogy pontosan ott jelennek meg, ahol szokás szerint nyilvántartjuk őket.

De amikor konkrétabb szintekre akarunk áttérni, mégsem indulhatunk ki egyébből, mint abból a gondolati anyagból, azokból a mindennapi vagy magasabb intellektuális szintű fogalmakból, amelyekkel rendelkezünk; feltételezve, hogy ezek az absztrakciók — ahogy mondani szokás — „nem véletlenek”. A jelen esetben abba a szellemi vonulatba fogunk betekinteni, amely időben párhuzamos a vizsgálandó nyelvi folyamattal: megkeressük a magyar kultúra egykorú legjellemzőbb eszméit a nyelv, a nyelvek, illetve a magyar nyelv értékeivel kapcsolatban. Más fogalmakra és itéletekre — például a nyelvelméleti fejlődés-vitákban felmerült nyelvtulajdonosságokra — azért nem szükséges külön kitérnünk, mivel ezekről bebizonyosodott, hogy egyikük sem egyetemes fejlődési kritérium. Nincs tehát okunk rá, hogy fontosság szempontjából lényeges különbséget tegyünk például a magyar nyelv erényei között szereplő „tömörség”, „szabatosság” stb. és a nyelv fejlődés-elméletében előforduló egyik legfontosabb fogalom, az „egyszerűség” között. Más módon viszont már most érvényesíteni igyekszünk azt a kívánságunkat, hogy kísérletünkben minél általánosabb, illetve egyetemes értékkritériumokat találjunk, s ilyen módon minél jobban megközelítsük a „készentalált” értékelések objektív tartalmát.

2.1. A fentiek leszögezésével látszólag vagy ténylegesen máris ellentmondásba kerültünk e század magyar művelődéstörténetének egyik nagyhatású eszméjével, a „nemzeti tudomány” fogalmában sűrűsödő nézetrendszerrel. Hallgassuk meg e nézetek egyik olyan hirdetőjének gondolatait, aki magasrendű érzelmeikkel, mély nemzeti felelősségérzettel áthatva szólt a hazai tudomány helyzetéről, Babits Mihály érvelését: „A rendszertelenség jobb, mint az idegen mintára formált rendszer. A magyar tény elveszti alakját, s fölismerhetetlenné válik, ha oly eszmevázbába erőlteted, melyen a *made in Germany* bélyege olvasható . . . Maga a magyar szellem önelvűsége vetődik föl! Ezt csak önmagából lehet megérteni. S csak önmaga mértékével lehet mérni . . . A magyar lényeg és jellem tudománya tehát teljességgel nemzeti tudomány. Nem lehet úgy tekinteni, mint csupán egy részét valamely általános nemzetkarakterológiának, amely közös szempontokból és azonos módszerekkel, egymáshoz való viszonylatukban vizsgálná például valamennyi európai nemzet sajátos jellemét. A mi kutatásunk független és „immanens”. Semmi köze külföldi szakmunkákhoz s német idézetekhez. Magának kell útját kiépítenie. Tárgya, célja, forrásai és módszere szerint egyformán nemzeti.”²⁹

²⁹ BABITS MIHÁLY [1939]. 18—19.

Ám nem kevésbé mély és felelősségteljes érzések fejeződnek ki a következő szavakban: „Az *Ómagyar Mária-siralom*nak, Kölcsey Ferenc *Himnusz*ának, Katona József *Bánk bánjának* vagy Bartók Béla *Divertimentó*jának jelentése és jelentősége számunkra gazdagabb, s ezért érthetően más érzelmeket motivál, ám esztétikai értékei az egyetemes művészet látászögéből minősíthetők csak érvényesen, mint ahogy a magyar népi kultúra gyűjtése és rendszerezése is csak az összehasonlító nyelvészet, néprajz, zenetudomány, az egyetemes tudományosság fogalmi keretében és esztétikai kritériumai szerint végezhető el.”³⁰

A két állásfoglalás közül természetesen csak az utóbbit fogadhatjuk el, egyszerűen azért, mert nem igaz, logikailag pedig körforgáshoz vezet, hogy egy dolog tulajdonságai önmagukból ismerhetők meg. Azonban — anélkül hogy mű- vagy akár csak tartalomelemzést végezhetnénk (figyelmet érdemel például az *immanens* szokatlan használata) —, nem hallgathatjuk el azt a sejtésünket, hogy amit Babits mond vagy inkább mondani akar, az a látszat ellenére nem homlokegyenest az ellenkezője annak, amit Huszár Tibor állít. Épp ezért Babitsot valószínűleg sokan nem is értették — persze, nem alap nélkül — eléggé pontosan, motivációja szerint. A fejtegetés egyik gondolati eleme ugyanis — úgy tűnik fel — egybevág a marxi értelemben vett „konkrét igazság” kívánalmával: a kutatásnak konkrét, a tárgyra jellemző igazságokhoz kell eljutnia. (Azt már nem látta Babits, hogy a sajátosságok feltárása az egyetemesre való tekintettel lehetséges.) — Feltevésünket megerősíti és a „nemzeti tudomány” fogalmának szerkezetét — és vonzerejét — még világosabbá teszi a kor szellemi kultúrájának egy másik kiemelkedő dokumentuma, Kosztolányi Dezső nyílt levele Antoine Meillet-hez. Az okkal megbántódott nemzeti önérzet táplálta igazságérzet időtálló igazságok kimondásáig emelte az író, s a magyar nyelv „belülről” való megértésének tisztázatlan ideálja éppen e ma is változatlanul modern értékelő élvek közé ágyazódik be. Kosztolányi valóban nem épp emelkedett értékkiteletre valló kijelentéseket idézhet Meillet-től: a németből „...hiányzik a finomság, a könnyedség, a hajlékonyság, a csín”, a horvát irodalmi nyelv viszont „egyik legigézőbb” Európában, míg a magyarnak egyik fő baja, hogy „szerkezete bonyolult” stb. „Kérdem: tudományos értékelés-e az, hogy »egy nyelv szerkezete bonyolult...«? — ítélik teljesen helytállóan Kosztolányi. „Hajdan azt képzeltem — mondja —, hogy az összehasonlító nyelvész egyformán gyönyörködik a nyelvek változatos csodáiban, mindegyiket csak vizsgálati tárgyának tekinti, belülről, önmaga által, a belső arányai szerint igyekszik megérteni a nyelvet, s nem kívülről, hasznossági szempontokból, nem a széptani észleletei alapján, melyeknél még a kortesbeszéd is sokkal tudományosabbak... Itt a nyelvész már nem rendszerez, mint a tudósok szoktak. Egyes nyelveknek kitüntetéseket osztogat. Más nyelvekről leszaggatja az összes érdemrendeket. Ez furcsa és döbbenetes.”³¹

A babitsi és a kosztolányi-i nemes képletben a „nemzeti tudomány” eszméjének a jelek szerint joggal tulajdonítható konkrétság-motívum egybehangzik módszertani elveinkkel; s a kívánalmat voltaképpen azzal is megvalósítottuk, hogy ugyanazon nemzeti kultúrának fenti két, egymással ütköző eszmei megnyilatkozását egymás mellett megmutattuk.

³⁰ HUSZÁR TIBOR 1982. 49; hasonlóan SZÜCS JENŐ 1970; VITÁNYI IVÁN 1982.

³¹ KOSZTOLÁNYI DEZSŐ [1930]. 471—472.

2.2. A fentivel analóg szembenállás rajzolódik ki a magyar nyelv tulajdonságainak megítélésében; abban a kérdésben tudniillik, hogy az ún. „magyarosság” egyes különösen jellegzetesnek ítélt jegyei mennyire meghatározóak anyanyelvünk identitására nézve.

Társadalmunk magyar nyelvi ideálja jelenleg semmiképp sem mondható egységesnek. Pontosabban: jelenleg sem. Igaz, a felvilágosodás haladó eszmenyei (a nyelv legyen szavakban és kifejezésekben gazdag, szerkezetében tömör, gazdaságos; legyen hajlékony, alkalmas a gondolatok minden árnyalatának pontos, világos kifejezésére stb.) ma is élnek, illetve úrafogalmazódnak a szocialista művelődési celoknak megfelelően,³² s a nyelvi és stíluseszménynek ezekben az alapkérdéseiben ma már társadalmi egyetértés van. De nincsen mindenki számára vonzó nyelvváltozat; nincsen egyhangúság abban, hogy pontosan mely nyelvi eszközök teszik a közleményt tömörre, világossá, pontossá stb. Figyelembe véve a fenti tulajdonságok szerepét a kommunikatív cél teljesülésében, az említett nézetkülönbség mélyreható. A jelenség érzékeltetésére idézzünk föl néhány példát.

Sokak szerint egy gyönyörű metaforánál — mint, mondjuk, Illyés Gyula „hajszálgökök”-je az egyén és a nemzeti közösség viszonyára — nincsen pontosabb és világosabb kifejezés. Szűcs Jenő viszont éppen ezt vitatja: „Azt értsük ezen, hogy erős, igen erős, *eltéphetetlen* szálak fűznek a nyelvi közösséghez? Ez igaz. De akkor a kép már nem tiszta, zavart, kettős értelemben is. Egyrészt *kevesebbet* érzékeltet, mint e viszony lényege, másrészt pedig valami *mást* fejez ki, mint ami a modern nemzeti közösség kötőanyagául szolgál. Egyfelől ugyanis az anyanyelvi hovatartozás még erősebb, mint az eltéphető, szétvagdosható hajszálgökök... Másfelől — s ez a fő — a nemzeti közösséghez való tartozás *lényegét tekintve* másféle, *más természetű* kapcsolat, mint az „organikus”, „természetes” viszonyra utaló „gökök” képzete... A „gökök” es a *plébiscite* azonban más-más típusú nemzeti tudat igen régi szimbóluma. Az előbbi szerveesebbnek tűnik és erősebbnek, mégis bizonytalanabb...”³³ — Vagy — megfigyelhetjük — nyelvünk kifejezőerejét gyakran illusztrálják olyan „izes”, „zamos” kifejezéseknek a sokaságával, amelyek tréfásan-ironikusan, nemegyszer kárörvendően jellemeznek valamilyen emberi helyzetet: *becsavarodik, berezel, elhúzza a csikot, leég, fejre esett, cipóra verték*; régebbi keletkezésűek: *anyámasszony katonája; elhúzzák a nótáját; ugrál, mint a bakkecske; bámul, mint a borjú (az új kapura)*; stb. Buda Béla azonban a következőképpen vélekedik: „Sok adat mutatja, hogy a magyar nyelv eleve szegényebb olyan fogalmakban, amelyek az emberi relációkra vonatkoznak, vagy amelyek a személyiség öneszmélését, önminősítését saját magatartásának értelmezését segítenek.” Az emberi kapcsolatok zavarainak jelentékeny része Buda szerint nyelvi eredetű.³⁴ Példáink alapján hozzátelhetjük: valószínűleg nyelvi *értékrendi* eredetű is, hiszen igazán szellemesnek alighanem már eleve a „leégető” hangnemet, pompásan találónak a gúnyos, kárörvendő mellekértelmű szavakat vagy idiomatizmusokat (vagy a mindennapok „költői kérdéseit”, például *Nem látja, hogy mit csinálok? Azt hiszi, hogy otthon van?* stb.) érezzük, ahelyett, hogy az adott szituációban

³² Ennek közismerten széles körű irodalmából l. például ILLYÉS GYULA 1975. különösen I., 633–771; GRÉTSY LÁSZLÓ (szerk.) 1976; SZÉPE GYÖRGY (szerk.) 1979; LŐRINCZE LAJOS 1980; történeti szempontból l. BALÁZS JÁNOS 1980.

³³ I. m. 123–124.

³⁴ SZÉPE GYÖRGY (szerk.) 1979. 78–80.

érzelmileg és értelmileg adekvát, úgy is mondhatjuk, igazságos — bár esetleg „színtelenebb” — megnyilatkozásokat tartanánk remekbeszabottnak. Nem kérdéses, hogy az emberi élethelyzeteket kifigurázó kifejezések bőségét nem tarthatjuk igazi gazdagságnak.

2.3. Ha keresni kezdjük, hogy az egyöntetűen vallott felvilágosodott eszmények milyen ellentétnek vannak alárendelve, akkor néhány, de mindenesetre két olyan értékminőségre bukkanunk, amelyeknek szembenállása nemcsak hogy nem mai keletű, hanem a századelővel kezdődő magyar nyelvfejlődési korszakot is jóval megelőzi.

Hadd mutassunk rá erre az egyaránt nyelvbéli és eszmébéli feszültségre először pusztán két tapasztalat és vélekedés idézésével, amelyeket hosszú idő, évszám szerint is háromnegyed évszázad választ el egymástól, a hasonlóság köztük mégis igen nagy. Az egyiket Kant első magyar fordítója, Alexander Bernát és Bánóczy József írták 1891-ben, a másikat Lukács György magyar fordítója, Eörsi István 1965-ben. „Magyarországon — így szól a múlt századi írás — a legelhanyagoltabb a filozófia s a magyar műveltség még híjjával van a filozófiai eszmélés szellemének. Kitaláltak ugyan egy tetszetős elméletet ennek magyarázó igazolására, azt, hogy a magyarnak nincs érzéke az »absztrakciók«, a »ködös általánosságok« iránt, hogy a magyar szellem a »konkrétet«, a »valót« szereti s hogy ez jól van így . . . Újabb időben ez üres értelmetlen szólásokat ritkábban hangoztatják, úgy látszik, vesztek hite- lükből.”³⁵ Am mégsem vesztek, amint a másik, jóval későbbi megjegyzés tanúsítja: „A fordítói munka legszembetűnőbb akadálya a magyar filozófiai nyelv fejletlensége volt. Igaz ugyan, hogy újabban — elsősorban Szemere Samu Hegel-fordításainak és Marx korai műveinek magyar nyelvű megjelenése óta — számos filozófiai kategóriára van már magyar szavunk, de ezek a szavak fuldokolnak a számukra idegen, filozófiailag kimunkálatlan nyelvi közegben. Dolgukat tovább nehezíti, hogy még a művelt közvélemény többsége is gyanúval kezeli, elutasítja őket, és velük együtt az egész, kialakítandó filozófiai nyelvet. Igaz: kényelmesebb stílári okokból lefitymálni a filozófiát, mint megérteni. Ennek a kényelemszeretnek, mely a büszke »Ezt nem értem?» felkiáltásban csúcsonodik ki, hízeleg az az általános előítélet, hogy az egzakta filozófia elvileg idegen a magyar gondolkodástól, és a nyelv ellenállása is ebből magyarázható.”³⁶

A „magyar szellem” és a racionális gondolkodás beláthatólag részint valós, részint predeterminisztikusan felnagyított vagy egyszerűen kényelmességből eltúlzott konfliktusáról van szó. Hogy a nem kis jelentőségű problémának irodalmi stílusváltásokat és történeti sorsfordulókat is áthidaló folyamatosságáról képet kapjunk, tekintsünk még néhány dokumentumot.

Gondolkodásmódunk és nyelvünk sajátosan magyar vonásait Babits Mihály a következőképpen látta: „A magyar másként oldotta meg a nyelvi problémát, mint például az angol vagy a francia . . . A magyar nyelv szavai kevésbé halaványak, mint más elhasználtabb nyelvek szavai . . . A magyar »konkrét idióma«, közelebb még ehhez a képszerűséghez, mint például az árja nyelvek, melyek távoli múltjukból már egy értelmi kultúra emlékeit hozták . . .

³⁵ Idézi KÖNCZÖL CSABA 1981.

³⁶ EÖRSI ISTVÁN 1965. 811.

Ez a nyelv vette tehát legelőször is át az eltűnt és elkeveredett ősfaj szerepét, őrizni és formálni azt a szellemi képződményt, amelyet magyarságnak nevezünk.” „A magyar nem annyira szavakkal gondolkozik, mint inkább képekel.”³⁷

És Illyés Gyula: „[a magyar nyelvérzék] azt véli jó kifejezésnek, amely szemmel láthatóan a tárgyi világban is jól megáll. Nyelvünk letéteményese, hiába mosolygunk rajta, egy eszményi juhász-szamadó, aki a Hortobágy közepén állva nézi a sík világot s ad nevet a jelenségeknek. A francia nyelv ilyen eszményi alkotója egy könyvtárszobában sétál ókori grammatikusok és filozófusok műveinek erdejében, s a szavak neki nem tapintható tárgyakat idéznek föl, hanem egy bekezdést egy könyvben.”³⁸ „Magyar anyanyelvünk sajátságosan képszerű, nem egyedülien persze a földön. Mégis csaknem szabályként fogadhatjuk el, minden szó és kifejezés helyes — magyaros —, ami valamiféle képet ízlésünkre idéz elének.”³⁹

Irodalmi kultúránk története — mint már láttuk is (l. Alexander, Bánóczy, Eörsi, Szűcs) — arról tanúskodik azonban, hogy ugyanazon nyelvi sajátosságoknak ellenkező — mert hátrányait is felismerő — értékelése, fatalista felfogásának elutasítása, s ezzel együtt a diagnosztizált állapotnak nem konzerválására, hanem meghaladására való törekvés ugyancsak erőteljesen megnyilvánult és megnyilvánul a tudományos és esszéirodalomban, az irodalmi kritikában és az írói publicisztikában.

Csak jelzésszerűen utalhatunk e helyütt a magyar nyelv- és stílusmegújító irányzatok történetére.⁴⁰ Németh G. Bélának a 18—19. századi stílusreform és nyelvújítás, főleg a múlt század végi Nyelvőr-vita erővonalaát és az Ady-nemzedék győzelmének előkészületeit elemző tanulmánya egyben jelentős állásfoglalás az 50-es évek tudománytörténeti és nyelvművelési vitáiban is. Néhány kérdésben pedig Németh véleménye mit sem vesztett polemikus értékéből, amennyiben kimutatja: „... azt állítani, hogy a népnyelv kitér az elvonás elől, hogy alkalmatlan arra, egészében indokolatlan.”

A metaforikus-idiomatikus stílusideál, illetve az erőltetett „magyaros” kifejezésmód bírálatában különböző kiindulópontokból lényegében azonos eredményre jutnak Czigány Lóránt, Könczöl Csaba, Nagy Péter és mások, hogy tudniillik — mint Nagy Péter írja — nálunk „... az érzelm s az érzelmi ráhatás sokszor helyettesíti vagy éppen pótolja a racionális okfejtést”, esszéirodalmunkban „a gondolat ... mindig túlzottan virágos-retorikus formában jelenik meg a legtöbb idegen olvasó ízléséhez, szokásához, begyakorlottságaihoz képest”.⁴¹

A bemutatott nézetek már szinte feleslegessé teszik, hogy felhívjuk a figyelmet arra: a szóban forgó nyelvi és ideológiai tendenciák harca korántsem csak a magyar filozófiai szaknyelvet érinti, hanem áthatja kultúránkat, a társadalmi kommunikáció egészét, mindennapi emberi kapcsolatainkat.

Az idézett állásfoglalások jól mutatják a következőket:

³⁷ BABITS MIHÁLY [1939]. 28—30, 65.

³⁸ ILLYÉS GYULA 1960. 320.

³⁹ ILLYÉS GYULA 1975. 1: 693.

⁴⁰ E mozgalmak és törekvések összefoglalását l. SZABOLCSI MIKLÓS (szerk.) 1965- és 1966-ban.

⁴¹ NÉMETH G. Béla 1960. 249; CZIGÁNY LÓRÁNT i. m.; KÖNCZÖL CSABA i. m.; NAGY PÉTER 1982.

a) Azoknak az embereknek a gyakorlata, akiknek a magyar nyelv hivatásszerűen munkaeszközük és munkatárgyuk (írók, publicisták, műfordítók, kutatók stb.), bizonyítja, hogy a magyar etnikumra jellemző gondolkodásmódot és a magyar nyelvet illető tulajdonításoknak van (több vagy kevesebb) reális alapjuk. Más szóval: indokoltnak látszik elfogadni, hogy a magyar mint „konkrét idióma” ütközése bizonyos racionális igényekkel valószínűsége létezik a nyelvben, a nyelvhasználatban, s nem kizárólag ideológiai jelenség, nem alaptalan ideológiai rávitel a nyelvre.

Tudományosan (például gondolkodáslélektanilag, vö. a 43. sz. jegyzetet) nem megalapozatlan, ha elfogadjuk a szóban forgó tulajdonságok szokásos megfogalmazását-elnevezését is. Észertint a magyar nyelvre sajátosan jellemzőnek tartott tulajdonságot nevezzük „képszerűségnek”, az ellentett tulajdonságot pedig „ésszerűségnek”.

b) Tárgyilag ugyanazon tulajdonságokhoz különböző értékítéletek fűződnek. Ez természetesen megmutatkozik a jelzőkben is: ami a nyelvhasználók egy részének „érzékeny”, „színes”, „ízese”, „magyaros”, az másoknak lehet „virágos”, „magyarkodó”; egyesek tarthatják „színtelennek”, „ködös általánosságnak” azt, amit mások „racionális érvelésnek”. Azt ezzel persze nem állítjuk, hogy azonos tárgyra minden esetben ellenkező értékelések vonatkoznak.

c) Sem a nyelvi minőségek, sem az értékelések ütközése nem kapcsolható egyetlen vagy egy-egy meghatározott stílustörekvéshez, mozgalomhoz vagy történeti korszakhoz.

d) A magyar kulturális élet tényei (sikeres újítások, sikeres fordítások stb.) nem igazolják a magyar nyelv „öröklött” alkalmatlanságának tételét a racionális gondolkodás kifejezésére.

2.4. A fentiek értelmében a „képszerűséget” és az „ésszerűséget” elfogadtuk mint olyan objektíve létező konkrét értékminőségeket, amelyek szembenállása feltehetőleg legalábbis az egyike a magyar nyelv mozgását tartósan meghatározó értéktényezőknél.⁴²

Mármost, axiológiai elveinkből az következik, hogy két szembenálló értékminőségből azt tekintjük pozitívnak vagy legalábbis nagyobb pozitív értéknek, amelyik a társadalmi haladás irányába mutat. A jelek arról tanús-

⁴² A feszültség tartóssága arra ösztönzi vizsgálóját, hogy az értékszembenállás létrejöttére valamilyen történeti vagy tipológiai magyarázatot keressen. Ma már erre több lehetőség is kínálkozik. Figyelemreméltó Vitányi Iván kultúratiszológiai elmélete, közelebről pedig a magyarországi kulturális fejlődésnek az a típus-tulajdonsága, amelyet a szerző „a polgárosodás-haladás-iparosodás és a nemzethez-néphez tartozás eszméinek ellentmondása”-ként határoz meg, l. i. m. 11–12. Amennyiben a nyelvi-ideológiai probléma valóban összefüggésbe hozható kulturális fejlődésünk típusával — a kérdés eldöntésére nem vállalkozhatunk —, annyiban méginkább állítható, hogy a „képszerűség” és az „ésszerűség” ütközése a magyar nyelvfejlődés mélyen ható mozgatója, mélyebb, mint a hungaricizmusok és az idegenszerűségek harca. — Egy másik lehetőség, ha a Magyarországon nemrég megindult értékszociológiai kutatások eredményeivel keressük az adatainkkal, következtetéseinkkel összevethető pontokat, l. HANKISS ELEMÉR 1977; HANKISS ELEMÉR—MANCHIN RÓBERT—FÜSTÖS LÁSZLÓ—SZAKOLCZAI ÁRPÁD 1982. E kutatások részletesen foglalkoznak a magyar társadalom értéktudatában zajló változásokkal, feltárják társadalmunk értékrendjének nem homogén, „kettészakadt” jellegét. Elképzelhető, hogy mindez keretét az nyelvi megfigyeléseknek is. Különösen érdekes szempontunkból a modernizáció, illetve a racionalizáció folyamatainak elemzése, ezek összefüggése a magyar társadalom értéktudatában jelenleg kimutathatóan fontos szerepet játszó Értelmes, Logikus, Alkotó értékekkel.

kodnak, hogy az adott esetben ez az érték az „ésszerűség” volna. Képtelenül leegyszerűsíteni azonban a kérdést, ha ennél a — voltaképpen egészen semmitmondó — megoldásnál kötnék ki. Elég, ha az ellene felmerülő érveknek csak a következő két csoportjára utalunk.

A nyelv képszerűsége és ésszerűsége — ha ezeken általánosságban szólva a lélektani értelemben vett ún. képszerű és az ún. racionális, elméleti gondolkodás nyelvi megjelenését értjük,⁴³ ismereteink szerint az emberi nyelv egyetemes és együtttható tendenciái, méghozzá meghatározóak a nyelvre nézve; egy képszerűségétől vagy ésszerűségétől megfosztott nyelv nem töltheti be a nyelv (ti. a természetes nyelv) társadalmi-történelmi funkcióit.

A nyelvek (nagy részben sajátos) képszerű elemei — másrészt — egyetemes értékek formái, hordozói; vagy a sajátos utat jelentik az egyetemes értékek elsajátításához.⁴⁴

A nyelvek képszerű és ésszerű elemei azonban a nyelvfejlődés szempontjából nem azonos helyzetűek. S persze még kevésbé lehetnek szimmetrikusak egy konkrét nyelv egy konkrét fejlődési állapotát tekintve, hiszen ekkor egy adott beszélő közösség aktuális igényei rövidebb távon is motiválják használatukat.

Bizonyos értelemben valóban az ésszerű tendenciákban kell látnunk az előrevivő mozzanatot. Ezt pusztán teoretikus megfontolások alapján is van okunk feltenni.

A marxista filozófia az emberi történelmet az egyetemes emberi jelleg kibontakozása folyamatának — azaz lényegében előrehaladó folyamatnak — tekinti. A partikularitás így sohasem lehet tiszta partikularitás. „A német ideológia” szerzői világítottak rá arra, hogy a társadalmi tevékenység ellentmondásai egy meghatározott nemzeti keretben azért is jelenhetnek meg, „mert az ellentmondás nem ebben a nemzeti környezetben, hanem eme nemzeti tudat és a többi nemzet gyakorlata között, tehát egy nemzet nemzeti és általános tudata között lép fel”.⁴⁵ Lukács György az egyetemes emberi célok érvényesülését, „a partikularitás megőrző megszüntetését” tárja föl a tudat-

⁴³ A gondolkodás különböző típusú és szintű mechanizmusainak kérdése nem egyetlen pszichológiai irányzat vagy elmélet része, hanem a múlt század utolsó évtizedei, a szaktudományos pszichológia létrejötte óta fejlődéslélektani, gyermeklélektani, művészetpszichológiai, pszicholingvisztikai, pszichopatológiai, továbbá szociológiai, logikai stb. problémakörökben él, amelyeknek még csak rövid áttekintésére sem vállalkozhatunk. (A jelenlegi összefüggésben Wundt, Freud, Vigotszkij, Piaget, Wallon munkásságát tekinthetjük alapvetőnek.) A gondolkodáspszichológia nyelvészeti alkalmazása ma igen sokszínű kísérleti terület elsősorban. Ezért egyelőre nincs mód arra, hogy biztosan és pontosan rámutassunk a képszerű és a racionális gondolkodás nyelvi jelenségeire. Azt a kérdést illetően, hogy hol kereshetjük ezeket a jelenségeket, a nem logikus (képszerű, metaforikus) jelenségek kimutatása a nehezebb. A kutatás számára az a kedvező, ha a nyelv egyetlen területét sem zárjuk ki annak lehetőségéből, hogy a metaforizáció folyamataiban részt vegyen. Ezt Fónagy Iván tapasztalati állításként is leszögezi: „A klasszikus retorika a szavak átvételére lett először figyelmes, s ezt az eljárást nevezte *metaforának* (Arisztotelész: *Poétika*. XXI—XXII.). Tudjuk azonban, hogy bármely nyelvi elem „átvihető”. Igeidők, esetragok, vonzatok, írásjelek is használhatók metaforikusan... A szavakhoz hasonlóan „átvihető” a dallamformák is.” FÓNAGY 1974. 108; vö. még MOLNÁR ILONA 1982 és 1983.

⁴⁴ A képszerű elemek említett szerepéről a magyar nyelvvel kapcsolatban írók, művészek, természet- és társadalomtudósok sora vall; az oroszországról szól Lihacsov 1980. A nyelvek között e vonatkozásban munkamegosztás-szerű viszonyt is feltesznek, vö. Vekérdi László, in: *Szepe György* (szerk.) 1979. 309—310.

⁴⁵ MARX—ENGELS i. m.

formák, a tudomány, a művészet stb. mozgásában.⁴⁶ Ebben az értelemben a fejlődés fő iránya az anyagi és kulturális javak növelése és cseréje; éppen azok a társadalmi változások és célok, amelyeket a történelem tanúsága és a mindennapi tapasztalat szerint egyaránt a legjobban szeretnek és kívánnak az emberek. Kétségtelen, hogy e fejlődést előrevivő, a nagyobb tudáshoz, a szelesebb látókörhöz, a kapcsolatok bővüléséhez alkalmazott, a mindezeket kifejező nyelvi eszközök pozitív értékek.

Ugyanakkor evidens, hogy e folyamat egyben az elméleti színvonal emelkedésének folyamata, tudniillik a történeti folyamat tudatosulásának, megértésének folyamata, a megismerési kategóriáknak és módszereknek az egyetemesség irányában való előrehaladása. Ez pedig azt a következményt vonja maga után, hogy a gondolkodás korábbi eredményeinek, így a képszerű alakulatoknak a korrekciója az ésszerűbb irányában, az adekvátabb elméleti szint irányában kell, hogy történjék. A nyelv viszonylatában az elméleti gondolkodást olyan húzóerőnként gondolhatjuk el, amely a nyelv képszerű oldalának semmiképp sem kategorikus tagadása (hiszen őt magát is átszövi a képszerűség), hanem amely, miközben fejlődik, szelektíven és módosítóan hat a nyelv valamennyi elemére.

Ha most már kisebb léptékre térünk át (s ez nem egyszerű leicsinyítése az általános összefüggésnek), és azt a kérdést tesszük fel, hogy társadalmunk jelenleg érdekelt-e a magyar nyelv valamelyik értékminőségének különösen gyors fejlődésében/fejlesztésében, akkor az ismert tények alapján a „képszerű”/„ésszerű” szembenállás viszonylatában az ésszerű tendenciák pártjára kell állnunk. Szimptomatikus ebből a szempontból, hogy nemcsak néhány szakfordító és társadalomtudós, hanem az anyanyelvi nevelés szakemberei és kritikusai is különös nyomatékkal hangoztatják a racionális kifejezésmódra való oktatás és nevelés fontosságát épp társadalmi fejlődésünk jelenlegi szakaszában.⁴⁷

A pontosság kedvéért hozzá kell tennünk: mint már említettük, nem biztos, hogy az alkalmazott értékminőségeket ugyanazon egyedilemekeknek kell tulajdonítanunk, amelyeket a magyar nyelv-ideológia ésszerűeknek, illetve képszerűeknek tart.⁴⁸

⁴⁶ LUKÁCS GYÖRGY 1965. főleg 2: 627—810.

⁴⁷ Különösen BÁNRÉTI ZOLTÁN, BUDA BÉLA, FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE, KELEMEN JÁNOS, SZÉPE GYÖRGY, VARGA TAMÁS tanulmányait SZÉPE GYÖRGY (szerk.) 1979-ben.

⁴⁸ Több jel figyelmeztet arra, hogy a „képszerűség”, illetve az „ésszerűség” nyelv-ideológiai fogalma maga is felülvizsgálatra szorul. Például az ún. bürokratikus zsargon gyakran kapja ugyanazokat a — jogos — minősítéseket, amelyek az „ésszerűség” pejoratív szinonimáiként szerepelnek: „ködös”, „ízetlen” stb. Ez pedig azt a benyomást kelteti, hogy a bürokratikus gondolkodásmód az ésszerű gondolkodás alfaja, valamiféle fattyúhajtása. Holott ellenkezőleg, a bürokratikus zsargon egyes mechanizmusai a képszerűség körébe tartoznak (szemantikai eltolódások, helyettesítések stb.; vö. SZENDE TAMÁS 1979; MOLNÁR ILONA 1982. — Másrészt, valamely elem azonos minősítése valószínűleg nem ugyanazokat az indokokat fedi. Ennek oka, hogy a „magyaros észjárás” keretében mozgó ideológia korlátozva van a következetes érvek, szempontok kidolgozásában, és így a társadalmi hasznosság felmérésében. Egy példa: a beszélők egy része számára groteszk, mert elvont *nyílászáró szerkezet*-nek azt a tulajdonságát, hogy az *ajtó, ablak*nál elvontabb, mint kedvezőtlen vonást, mint „szépséghibát” sohasem tudja letörölni róla a „magyaros észjárás” ún. konkrétságának elsőbbségét elfogadó felfogás. Már pedig semmiből sem következik, hogy az *ajtónak* és az *ablaknak* nem lehet elvonatkoztatáson alapuló közös neve; még a „magyaros észjárásból” sem, hiszen van *tüzelő(-anyag), háziállat* stb.

3. Ha következtetésünk, hogy a magyar nyelv egyik legfontosabb érték-minősége az „ésszerűség”, helyes, akkor a nézetek vizsgálata után ugyanilyen eredményre kell, hogy vezessen a nyelvi tények elemzése is. A szükséges értéket nem következtetésünk hozza majd létre. Ha társadalmunk valóban érdekelt a magyar nyelv ésszerű oldalának fejlődésében, sőt különösen érdekelt benne, akkor a megfelelő elemeket megteremti a maga számára a nyelvi kommunikáció gyakorlatában.

E feltevés alátámasztására — egyrészt — összegyűjthetünk meglévő nyelvtudományi, szociológiai stb. eredményeket, megfigyeléseket és általánosításokat. Külön figyelmet érdemelnek a beszélők spontán tetszésére, ízlésére vonatkozó — sajnos, eléggé ritkán végzett — megfigyelések. Németh G. Béla már a századvégi ortológusok népies stíluseszményének kritikájában kimutatta — már Arany János így vélte —, hogy az ún. népiesség, a képek, idiomatizmusok, közmondások halmozása nem jellemző annak a népi rétegnek a nyelvhasználatára, amely a történelem során voltaképpen létrehozta ezeket az eszközöket. Németh megfigyelése szerint Arany véleményét a mai folklór is igazolja: „Fél és egész lapokat olvashatunk [Ortutai Gyula vagy Hegedűs Lajos gyűjtéséből] — állapítja meg —, míg egy-egy kép kerül elénk. És mégis, szemléletes, erőteljes, pontos ez a nyelv, Ennek magyarázata azonban nem a képes beszédben, hanem a nyelv konkrét voltában rejlik. Ez a konkrétság azonban nem az elvontság ellentétével, hanem a határozottsággal, egyértelműséggel egyenlő.”⁴⁹ Károly Sándor mai nyelvi magatartásformáinkat értékelő gondolatmenetében arra hoz fel adatokat és információkat, hogy társadalmunk nyelvhasználata „az intellektualizálódás, a racionális gondolkodás irányában való átalakulás” jeleit mutatja.⁵⁰ E dolgozat írója nyelvhelyességi tanácsadói minőségben maga is gyakran tapasztalta: a beszélők azt az igényt támasztják a „készenlálts” kifejezésekkel szemben, hogy valóságismeretük szerint értelmezhetők legyenek. Magyarosnak — hacsak nem foglalkozásukból eredő feladatuk külön is ügyelni a „magyarosságra”, arra, hogy szakemberek által magyarosnak nyilvánított kifejezésekkel éljenek — azt tartják, amit értelmesnek találnak; így előfordul, hogy történetileg kifogástalanul „magyaros” kifejezéseket is, mint *villamosra száll, fejében a kalap, tekintélye van valaki szemében*, magyartalannak ítélnék.⁵¹ A kutató pedig minden bizonnyal akkor jár el helyesen, ha a beszélői attitűdöt formálja át saját módszerévé.

Másrészt — és ez az igazán számottevő lépés következtetéseink ellenőrzésében — végezhetünk olyan elemzést, amelynek közvetlen célja a fenti feltevés igazolása. Az eredményt akkor tarthatjuk bizonyító erejűnek, ha egy nyelvi változás adekvát magyarázatának egy kevésbé racionális szerkezetről egy racionálisabb szerkezetre való áttérés bizonyul. Az alább következő kísérlet (III.) kérdésfeltevése végül is ilyen módon konkretizálható.

Egy következetes nyelvelméleten belül, amelynek a nyelv értékelmélete is része kell, hogy legyen, a nyelvi változás minden jelenségre nézve igazolódnia kell végeredményben a nyelv

⁴⁹ I. m. 1960. 248—249.

⁵⁰ KÁROLY SÁNDOR 1980. 65.

⁵¹ Vö. MOLNÁR ILONA 1982. 678.

fejlődésére vonatkozó tételeknek (természetesen, mint már szó volt róla, nem az atomisztikus elemek valamilyen egyetlen fejlődésmodellnek való megfelelése formájában). Ez egyebek között azt jelenti, hogy azok a változási jelenségek, amelyekkel kapcsolatban még nem alkalmaztak axiológiai szempontokat, vagy pedig alkalmaztak ugyan, de a konklúziók nem jutottak kapcsolatba a társadalom előrehaladó mozgása tételével, új megvilágításba kerülhetnek; de azt legalábbis elvárhatjuk, hogy axiológiai elveinknek egyetlen változási jelenség sem mond ellene (vö. I. 1.).

Ezen a ponton nyelvtudományi szempontból pusztán az a probléma merülhet föl elméleti akadályként, hogy — mint ismeretes — a nyelv sem a társadalmi fejlődést, sem az egyén személyiségének, illetve intellektusának, képzettségének fejlődését nem követi lépésről lépésre párhuzamosan. Az e típusú ellentmondások létezése filozófiai akadályt nem jelent. Megvannak azonban a nyelvtudományi támpontok is ahhoz, hogy a teljes párhuzamosság hiányát a fejlődési tendenciák együtthaladása részjelenségének tartsuk csupán. Azokra a nézetekre és elméletekre hivatkozhatunk elsősorban, amelyek a nyelvek integrációs, általánosulási (nem feltétlenül egyszerűsödési) tendenciáival,⁵² másrészt az ember—nyelv viszony közvetettebbé, tudatosabbá válásával,⁵³ továbbá a nyelvi struktúra alkalmazkodóképességével, a grammatikai kategóriákkal mint evidens megismerési kategóriákkal kapcsolatosak.⁵⁴

III. Az értékek szerepe az összetettmondat-szerkesztés néhány változási tendenciájában a magyarban

Számos olyan részrendszert vagy jelenségcsoportot jelölhetünk meg, amely szintaktikai vagy szemantikai jegyeinél fogva a magyarban reprezentatív módon képviselheti a vizsgált értékek meglétét, viszonyát, s változása esetén különösen alkalmas az általunk feltételezett ésszerűsödési tendencia felismerésére. Ilyenek egyebek között az alábbi jelenségek körök.

Ösi gondolkodásmód maradványaként számon tartott grammatikai hagyományok. Ilyen például a páros testrészek nevének egyes számban való használata. Lőrincze Lajos kitűnően cáfolja meg azt a tudományos és laikus formában egyaránt ismeretes tételt — illetve cáfolja annak kizárólagosságát —, hogy „a magyar észjárás a páros testrészeket egynek veszi”.⁵⁵

Idiomatizmusok sorsa. A képes kifejezések, szólások stb. idővel elvontabbá válhatnak, veszíthetnek képfelidéző képességükből, ezzel együtt eredeti jelentésükkel összefüggő változtathatóságukból. Vajon írának vagy mondanánk-e ma a következőket? *Nézzünk egy kissé szeme közé a dolognak*

⁵² Hegel ilyen történetfilozófiai nézeteiről l. KELEMEN JÁNOS 1983; l. még LUKÁCS GYÖRGY 1965. A nem köznyelvi integrációs folyamatok sem kerülhetik el figyelmünket, különösen érdekesek egy „nemzetek feletti közös költői nyelv” kialakulására vonatkozó megállapítások (e folyamat okait tekintve ti. korántsem olyan evidens, mint a tudományok nyelvének nemzetközivé válása), l. IZSÁK JÓZSEF 1982. 10—11.

⁵³ Racionális irányú változást jelent ugyanis az is, ha a beszélők használják ugyan a hagyományos képszerű kifejezéseket, azonban tudatában vannak azok metaforikus jellegének, annak, hogy „a valóságban nem úgy van”. Vö. M. V. POPOVIC 1975.

⁵⁴ A. SZ. MELNYICSUK 1967; R. JACKENDOFF 1978.

⁵⁵ LŐRINCZE LAJOS 1980. 109—125.

(Gombocz: Ep I. 424.⁵⁶ Ma: *Nézzünk szembe* . . . ; a *szembe* igekötővé vált); . . . *legnagyobb szegyet az ütötte a fejembe*, *hogy* . . . (Ignotus: Ny 477. Ma: *A leginkább az ütött szegyet a fejembe* . . .); *Korcsolyát kötöttem s rászállottam a jégre*.⁵⁷

Az egyeztetés szabályai.⁵⁸

A kettős tagadás.⁵⁹

Az olyan bonyolult szemantikájú kötőszók és használatuk visszaesése, amelyek mintegy szintetikusán fejeznek ki több szemantikai viszonyt, például: *semmint*, *mintsem*, *hogynem*, *hogysem*, *semhogy*, *mintsem* (*hogy*), *semmint* (*hogy*) stb. Aligha túlzás, hogy ma ezeknek a kötőszóknak pontos használati szabályait művelt nyelvhasználók sem tudják megkülönböztetni.

Vizsgálatunk tárgya ezúttal két további kérdéskör lesz:

1. A mellékmondatbeli módhasználat egy részletének alakulása az e századi magyar nyelvben;

2. A *hogy* kötőszós mellékmondat igéjének állító vagy tagadó alakja tagadó főmondat után ugyanebben az időszakban.

Mindkét kérdéskör kitüntetett logikai problematikáján kívül még két tényező indokolja, hogy választásunk rájuk essen. Az egyik: a problémát mindkét esetben bonyolult, hierarchikus szerkezeten vizsgálhatjuk, amelyben a szerkezeti és a tartalmi viszonyok változása nyíltabban kifejeződik. A másik: mindkét esetben mód van arra, hogy a szerkezetek ortológiai értelemben vett helyességének kérdését mint vitakérdést kikapcsoljuk, azaz, hogy a változás „kezdőpontján” és „végpontján” is a magyarban szabályosnak tartott, illetve nyelvhelyességi szempontból elfogadott szerkezetek álljanak. (Nem szükséges például figyelembe vennünk a latinos módhasználat eseteit, s erre nem is kerül sor.)⁶⁰

Néhány módszertani és technikai megjegyzés. Nem célunk, hogy a jelenségek diakronikus leírását nyújtsuk. Ezért főleg két (önmagában is mozgékony) állapotot igyekszünk rögzíteni: a 20. század kb. első másfél évtizedében érvényeset (a társadalom-, irodalom- és nyelvfejlődési korszakolásokkal összhangban) és a mai; a korszakok jele a továbbiakban: I. = század eleji, II. = mai. Majd a két állapotot összevetjük.⁶¹

⁵⁶ A rövidítések feloldását l. alább.

⁵⁷ Szép Ernőtől idézi Tandori Dezső (K 460), s megjegyzi: „cseppet kifacsart”. Tandori mintha nem hinné el, hogy Szép Ernő használhatott egy egészen közönséges kifejezést is; vö. a néhány évtizede még hallható *Rászálltam a kettes villamosra* stb. kifejezéseket.

⁵⁸ Részletekbe menő vizsgálatát l. RÁCZ ENDRE 1977-ben.

⁵⁹ Szemantikai és logikai elemzését legújabban l. É. KISS KATALIN 1978 és HUNYADY LÁSZLÓ 1981.

⁶⁰ Érdemes itt megemlíteni, hogy PAPP LÁSZLÓ (1965) adatai szerint a latinos módhasználat már a 16. századi köznapi iratokban sem volt olyan gyakori, mint más források alapján fel lehetne tenni.

⁶¹ A 'ma' fogalmának munkameghatározása: a mai fiatal felnőtt születésének időpontjától — kb. 1960-tól — napjainkig minden nyelvi adat a 'ma' fogalma alá esik. Számításunk indoka: azt az időszakaszt igyekszünk meghatározni, amely alatt a jelenlegi legfiatalabb nemzedék, amely a nyelvet érett módon használja, felnőtt. Kedvező véletlen, hogy fiatal felnőtt korúak azok a szerzők is, akiktől század eleji adataink származnak: többségükben 20. és 30. évük között levő írók.

1. A magyar grammatika hagyományosan három igemódot tart számon: a kijelentő (a továbbiakban: indic.), a feltételes-óhajtó (conditionalis és optativus; a továbbiakban: cond.) és a felszólító (a továbbiakban: imp.) módot.⁶²

Hogy az igemódok általában bizonyos szabályosság szerint fejeznek ki modalitásokat — az „ésszerűség” értékét ezúttal ezek az összefüggések képviselik — közismert. Nem evidens azonban, mi tekinthető az igemódok használatában „képszerűnek”. A következőről van szó. A metaforaképzés alapmechanizmusai lelektanilag ún. eltolásos folyamatok. Nos, ezek a mechanizmusok nem csupán képes kifejezéseket hoznak létre, hanem — mint már említettük — más nyelvi szinteken is működnek. A módhasználatban feltehetőleg ugyancsak létrejönnek metaforikus szerkezetek; ekkor egy modális jelentés, hatáskörét túllépve, a mondat-, illetve a szövegszerkezetnek olyan pontján is megjelenik, amely racionálisan nem tartozik vagy legalábbis nem azonos módon tartozik hatáskörébe. Tehát ezúttal is az azonosság elve szenved sérelmet. (Az átvitel fajtái és reálisan végbement esetei még feltárára várnak.) — A metaforikus módhasználat feltehető eseteinek egy része a nyelvi norma körébe tartozik (normális szerkesztésmóddá vált), ezért a beszélő semmiféle „képszerűséget” nem észlel. Például: *Szükségyszerű, hogy János találkozzon Péterrel*; *hogy a mellékmondatbeli imp. a 'szükségyszerű' jelentés hatásköri túllépésének eredménye lehet, erre legfeljebb a nem imp. módú ekvivalens szerkezetek (Szükségyszerű, hogy János találkozik Péterrel; János és Péter találkozása szükségyszerű; stb.), továbbá a 'szükségyszerű' jelentés és az imp. logikai egybe nem esése hívja föl a figyelmet (s vannak ide kapcsolható nyelvtörténeti*

Irodalmi adatokkal főként a század eleji nyelvi állapotot dokumentáljuk; a mai állapot megítélését nagyobb részt a ma élők nyelvérzékére bízuk. — A művészi nyelvhasználat (szépirodalmi művek) kikapcsolása a vizsgálatból szándékos.

A feldolgozott források és rövidítései jegyzéke a következő.

Század eleji források:

Ep = KENYERES ZOLTÁN (szerk.): *Esszépanoráma 1900–1944. I–II.*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1978.
Ny = Nyugat 1908. I., változatlan lenyomat, Akadémiai Kiadó, 1978.

Múlt századi forrás:

TATAI ANDRÁS: *Kis természettan. Kecskemét 1848.*

Mai források:

K = Kortárs. 1984. márc.
M 82–83 = *Medvetánc.* 1982, 4. — 1983, 1.
M 83 = *Medvetánc.* 1983, 2–3.
ÚT = *Új Tükör.* 1984. máj. 6.
F = *Filmvilág.* 1984, 5.
TV = Magyar Televízió
R = Magyar Rádió

⁶² A magyar nyelvtanírásban időről időre fölmerülő kérdés a kötőmód megkülönböztetésének szükségessége. Ezúttal azonban olyan folyamatokat fogunk vizsgálni, amelyek az alakilag egységes cond., illetve imp. bizonyos logikai differenciálódásához vezetnek. Feltétel tehát, hogy a cond., illetve az imp. módot mindenekelőtt alakilag egységben tekintsük. Így a magyar kötőmód alapjellegében leíró kérdése — egyelőre legalábbis — nem merül föl.

támpontok is). Az esetek egy másik részében — s ezek között már a nyelv-művelők által nem javasolt vagy ellenzett szerkezetek is vannak — a beszélők olyasfelét érzik, hogy a kifejezés modoros vagy egyáltalán túlhangsúlyoz valamilyen jelentéstartalmat. Például: *Kérnék szépen egy pohár vizet; Úgy gondolnám, hogy . . . ; Az ellenőrök úgy találták, hogy a vásárlókat kár érte volna* (TV 1984).⁶³

A magyar módhasználat szabályai, sajnos, nincsenek egy helyen összegyűjtve.⁶⁴ A különböző összefoglalások ennek ellenére alapjában véve egységes (bár nem teljes) képet adnak az igemódookról. Ami szempontunkból különösen fontos: a szerzők között nincs jelentős nézeteltérés a módhasználat normatív kérdéseiben. Módszertanilag erre alapozzuk, hogy bizonyos átalakulások „a normán belül” mennek végbe.

Az is korszakról korszakra hagyományozódó átfogó tétel, hogy a magyar mellékmondatban az igemódok „főmondatbeli értékükben”, „önálló jelentésükben” szerepelnek, „olyanok, amilyenek az egyszerű mondatban volnának”. Annak kritériumai azonban, hogy mi egy mellékmondat egyszerű mondati megfelelője, kidolgozatlanok; méghozzá az egyszerű mondatbeli reális módhasználatot rendszeresen még nem is vetették össze a mellékmondatbelivel. Klemm úgy véli, hogy például a *Senki sints, az ki nem kívánná az békességet* mellékmondata önállóan kb. így hangzana: *Ki nem kívánná a békességet? ; Nincsen, ki eltávoztassa őt* önállóan: *Távoztassa el valaki őt!* stb.⁶⁵ Csakhogy Klemmnek különben igen figyelemre méltó gondolkodásmódja — az tudni illik, hogy a fenti mellékmondatok „önálló megfelelőjeként” fel sem tételez indic. módú szerkezetet (pl. *Mindenki kívánja a békességet, Valaki nem kívánja a békességet*), ellenben az egyszerű mondati történeti előzményt tekinti „önálló megfelelőnek” — az általunk metaforikusnak tartott folyamatot tükrözi, voltaképpen a végbement eltolódásnak a kiinduló egyszerű mondatához való visszavezetése. Így Klemm mondatpárjai azt semmiképp sem bizonyítják, hogy a mellékmondatbeli módhasználat nem egyéb, mint a változatlan egyszerű mondatbeli igemód áttemelésének művelete az összetett mondatba. Viszont alátámasztják, hogy a mellékmondatbeli módhasználat kialakulásában közrejátszottak metaforikus mechanizmusok.

A módhasználat általunk vizsgált átalakulása éppen a metaforikus mechanizmus kiküszöbölésének tendenciáját fogja mutatni.

Lássuk először a cond. mellékmondati használatát *hogy* és vonatkozó kötőszós mondatokban. A kérdés mindenekelőtt azokkal a szerkezetekkel kapcsolatban merül föl, amelyekben a beszélő explicite kifejezi, hogy a mellékmondatban leírt összefüggést nem fogadja el igaznak (tagadja, kétli, felteszi, reméli stb.).

⁶³ Vö. IMPLÓM JÓZSEF 1968.

⁶⁴ A legfontosabb e századi információ-források: TOMPA JÓZSEF (szerk.) 1961—62 (főként szinkronikus leírás); GRÉTSY LÁSZLÓ—KOVALOVSKY MIKLÓS (szerk.) 1980 (főként nyelvhelyességi szempontok); KLEMM ANTAL 1928—1942 (nyelvtörténeti feldolgozás). Újabb kutatások a tárgykorban alig folytak, s a jelenlegi témát közvetlenül nem érintik (l. PAPP LÁSZLÓ i. m.; PRILESZKY CSILLA 1974; a problematikát egy ideje jóformán csak a kötőmód vitájához kapcsolódó kontrasztív kutatások, illetve idegennyelv-oktatási vizsgálatok tartják életben).

⁶⁵ KLEMM i. m. 492—494.

Tekintsük a következő mondatokat:

(1) *Nem hiszem, hogy Péter ilyet mondott volna.*

(2) *Péternek nincs sen olyan ismerőse, aki értene a zenéhez.*

A mondatok jelentése nem változik meg, ha a mellékmondatban indic.-t használunk:

(3) *Nem hiszem, hogy Péter ilyet mondott.*

(4) *Péternek nincsen olyan ismerőse, aki ért a zenéhez.*

Az (1)–(4) egyaránt szabályos,⁶⁶ bár a Grétsy–Kovalovszky-fele összefoglalás szerint a (3) „helyesebb” az (1)-nél, mivel „a főmondat állítmánya . . . már maga is jelzi a bizonytalanságot”, így a cond. a mellékmondatban „fölsöleges”.⁶⁷ Ez utóbbi ajánlás a mellékmondatbeli módhasználat átalakulását tükrözi ahhoz a helyzethez képest, amelyet mind Klemm történeti nyelvtana, mind „A mai magyar nyelv rendszere” (Tompá i. m.) rögzít. Kimutatható azonban, hogy a „fölsöleges” minősítés önmagában nem magyarázza, miért részesíti előnyben a mai beszélő az indic. módú szerkezetet. Mindenekelőtt: a „fölsöleges” minősítés következetes alkalmazása a magyar nyelv sok sajátosságának helytelenné minősítését eredményezné (például a kettős tagadást). Valószínű, hogy a szóban forgó cond. fölsölegesnek és ezért kevésbé helyesnek nyilvánítása az egyszerű mondatbeli (ott megengedett vagy magyarosnak tartott) és az alárendelő összetett mondatbeli módhasználat egységes tárgyalását is akadályozná. (Választ kíván viszont, miért jönnek létre — s nemcsak a magyarban — „fölsöleges” dolgok, s hogy ízlésünk, megítélésünk miért változik.)

Az (1)–(4) viszonyainak megállapítására érdemes tehát kísérletezni e mondatok logikai (metaforikus vagy logikus) szerkezetének elemzésével (önmagában egyik gondolkodásmódot sem tételezve helyesnek vagy helytelennek).

Az (1)–(4) mondatokon belül elemzésünk szerint elkülönítendő egy logikailag független, „zárójeles” szerkezet, amely egy keretadó főnévből és e főnév valamilyen típusú konkretizációjából áll. Nevezetesen, az (1) és a (3) esetében: [az állítás, feltevés stb.], *hogy Péter ilyet mondott*;⁶⁸ a (2) és a (4) esetében (*ismerős, aki ért a zenéhez*).⁶⁹ A zárójeles szerkezet logikai függetlensége kifejezésre jut abban, hogy a konkretizáló tag (mellékmondat) modalitása a keretadó főnév reális viszonyainak felel meg, nem a mondat mondója rá irányuló modális attitűdjének. (A *Nem hiszem el azt a vádat, hogy Péter ilyet mondott* mondat értelmében például a megjelölt tartalmú vád létező dolog attól függetlenül, hogy én nem hiszem el. (Ennélfogva a mondat mondójának modális attitűdje pontosabban mondatainkban ketlépcsős.) Így, ha például a tagadott tényleges, esetleg fiktív feltevés tartalma az (azzal a mondattal írható le), hogy „Péter ilyet mondott”, akkor a mellékmondatban logikusan, ti. azonosítható módon indic.-nak kell szerepelnie. Hasonlóan: a tulajdonság, amely Péternek egyetlen ismerősére sem érvényes, indic. módú leírás révén azonosítható: „Ért a zenéhez.”

A (3)-mal és a (4)-gyel szemben, amelyekben az azonosság-elv érvényesül, az (1)-ben és a (2)-ben ezt a logikai érdeket háttérbe szorítja a kételkedő vagy

⁶⁶ Vö. KLEMM i. m. 492–494, 581–588; TOMPA (szerk.) i. m. II. 131–132, 355.

⁶⁷ GRÉTSY—KOVALOVSKY (szerk.) i. m. 627–628.

⁶⁸ MOLNÁR ILONA 1977.

⁶⁹ RADICS KATALIN 1977.

tagadó attitűd, amely a főmondatból a „zárójeles” szerkezetre is kiterjesztve hatását az utóbbi helyen is jelt ad magáról, metaforikus cond.-ot hoz létre.

Az (1)–(4) típusú szerkezetek használatáról a következő történeti kép alakul ki.

Az (1) és a (2) típusa mind az I., mind a II. nyelvállapotban közhasználatú szerkezetek. De arányuk, kedveltségük a két nyelvállapotban eltérő az I. javára.

Az (1) és a (2) között felfedezhetjük azt a különbséget, hogy a keretadó főnévnek nevezett elem az (1)-ben implicit, a (2)-ben viszont explicit (*ismerős*). Az adatok azt mutatják, hogy ez a körülmény nem közömbös a beszélő számára a zárójeles szerkezet logikai függetlenségének tudatosulása szempontjából. Ha a keretadó főnév explicit vagy ha a zárójeles szerkezet függetlenségét legalább főmondatbeli utalószó (vagy egyéb tényező) „sejteti”, akkor a logikus módhasználat már az I. nyelvállapotban gyakoribb. Szép pontosan szerkesztett mondat például:

„...ennek [a következtetésnek] az volna az eredménye, hogy legjobb költőink se tudtak* verselni...”, (Schöpflin Aladár: Ny 524).

Mint látjuk, az *eredmény* zárójeles szerkezete módban és időben egyaránt függetlenül szerkesztett a főmondat fiktív létmódot kifejező módjától és idejétől. L. még:

„...nem is azt akarom ezzel mondani, hogy benne önként semmise indult meg...” (Hatvany Lajos: Ny 69).

„...nem hiszem el, hogy görögéknél vagy bolgáréknál rúgtak be először bortól a magyarok” (Ady Endre: Ny 94).

„...kereste Istent, az okot, a célt s kereste a hitet, amely megállítja a kétséget...” (Elek Artúr: Ny 6).

A II. korszakban a „zárójeles” szerkezet logikusnak tekinthető szerkesztése viszont feltétel nélkül többséginek látszik. Más lehetőség híján ennek tényét az olvasó az alábbi példák természetességén érzékelheti vagy azon, hogy az indie. módú mondatot értelmesebbnek találja a cond. módúnál.

Példák explicit vagy utaló elemmel:

„...az egyetlen »szolgálat«, amit [az értelmiség] tehetne, ...hogy magát a tömeget szervezi [szervezné?] történelmi szubjektummá...” (Szilágyi Ákos: M 82–83, 27).

„Hogy a nemzeti különbségek is eltűnnek [eltűnnének?], ezt persze sohasem hitte...” (Gyurác Ferenc: K 468).

„...ez a megállapítás nem jelenti azt, hogy [Veres Péter] szemléletváltásához... értékelő módon viszonyulunk [viszonyulnánk?]” (Gyurác Ferenc: K 466).

„Ez szükségessé teszi egy választott bizottság működését, amely dönt [döntene?] a benyújtott hitelígények kielégítésének sorrendjéről...” (Madarász Aladár: M 83, 18).

Példák explicit vagy utaló elem nélkül:

„Mi sem állíthatjuk..., hogy itt efféléről szó van [volna?]” (Tandori Dezső: K 463).

* A kiemelések tőlem. — M. I.

„Remélhetőleg az elmondottak után senki sem gondolja, hogy az író mégis **erőszakot tett** [tett volna?] a regény anyagán...” (Radnóti Sándor: M 82–83, 55).

„Nem mondom, hogy **egetverő** [egetverő volna?] a forgalom, de...” (TV 1984).

„Teheránban határozottan cáfolták, hogy... [ők] **támadtak meg** [támadtak volna meg?] [egy célpontot]” (R 1984).

Az I. és a II. időszak nyelvallapotának különbségére akkor tudunk rámutatni, ha az I. időszakból példákat közlünk a metaforikus módhasználatra, s az olvasó azt észleli: „Ma ezt így nem mondanánk!” vagy „Ezt inkább másképp mondanánk!” Tekintsük tehát a következő mondatokat az I. időszakból. A példákban az első kivételével van explicit vagy utaló elem, a módhasználat emellett metaforikus.

„Nem lehet, hogy csak öregen **beszélt volna** saját magáról” (Cholnoky Viktor: Ny 235).

„Hogy nem **mernék** meglátni az igazat és hogy nem **mernék** hirdetni meggyőződésüket: ezzel nem vádolhatók meg igazságosan [az írók]” (Ambrus Zoltán: Ep I. 40).

„Látjuk, hogy a kifejező kép itt már oly részletes, hogy allegóriaszámba mehetne, — ha még... megvolna benne valami, ami a képes beszédet allegóriává teszi: az tudniillik, hogy a kép minden egyes mozzanatának a jelentés egy-egy meghatározott mozzanata **felelne meg**.” (Horváth János: Ep I. 525).

„Úgy látszott, hogy egy új vallás akar megszületni... , melyben az úgynevezett anyag és szellem között minden különbség **megszűnt volna**.” (Lukács György: Ep II. 486).

„... a »kifejezés« Ady költészetében nem valami másodlagos eljárás, mely csak a közlés, tudtul adás eszköze **volna**, hanem maga a költői szemlélet...” (Horváth János: Ep I. 527).

„[Ez] egyáltalán nem jelenti azt, hogy **helyeselné**...” (Tompai i. m. idézete nyomán, II. 355).

Még jellemzőbb képet kapunk, ha megvizsgáljuk a *hogy* kötőszót helyettesítő *mintha* felhasználását „zárójeles” szerkezetben. A *mintha* ugyanis „tetézi” a zárójeles szerkezet függővé tételét a beszélő rá irányuló attitűdjétől. A *mintha* után kötelezően cond. következik. Példák az I. időszakból:

„... arról nem panaszkodhatunk, **mintha** azok a keserű igazságok... megíratlanok **maradtak volna**.” (Ambrus Zoltán: Ep I. 33).

„... azzal a szemrehányással már nem illethetik magukat [az írók], **mintha** erre a leckéztetésre **rászolgáltak volna**.” (Ambrus Zoltán: Ep I. 40).

„[Petőfi] erélyesen visszautasítja egy pesti lapnak híresztelését, **mintha** ő az éjjel a Pilvax kávéházban **mulatott volna**...” (Juhász Gyula: Ep. II. 19).

S egy 19. sz. közepi példa: „az ember kénytelen azt következtetni, **mintha** nem is **szándékoznának** az úrbéri törvényt életrehozni, hanem **mintha** a kiváltságot továbbra is fenn **akarnák tartani**” (Táncsics Mihálytól idézi Szabó Ervin: Ep I. 459).

Az I. adataival szemben a mai használat a metaforikus cond. arányának nemcsak mennyiségi csökkenésére mutat. Intuíció alapján a cond. specializálódásáról is beszélhetünk. A sajátos funkciók egyike — úgy tűnik fel — abban áll, hogy a cond. színezetebb érzelményilvánításra ad lehetőséget (ez voltaképpen meg is felel metaforikus természetének). Valószínű, hogy — ettől eltérően — az I. időszakban a meta-

forikus cond. módot alkalmazó mondatot szemantikailag is jobbnak, harmonikusabbnak tartották, különösen a jelöletlen zárójeles szerkezet eseteiben.

Végül alkothatunk olyan mondatokat is, amelyeket a mai nyelvérzék (már-már) rossznak érez:

**Mária nem vádolható azszal, hogy csalna.*

**Ebből nem következik, hogy Péter otthon volna.* Stb.

A szemantikai elemzésnek még vannak feladatai a tárgyalt szerkezetekkel kapcsolatban. De már a fentiekből is kitűnik, hogy az indic. megfigyelhető mellékmondatbeli terjedésének adekvát magyarázata valóban az igemód függetlensége a „zárójeles” szerkezetben.

Az indic. ésszerűség alapján való terjedéséről általában a mai magyar nyelvben nem beszélhetünk (mint korábban láttuk, más összefüggésekben inkább a szerénykedő, udvariaskodó stb. cond. terjed az indic. rovására).

Másrészt arról sem lehet szó, hogy a metaforikus cond.-ot a beszélő egyszerűen mint „a valóságnak meg nem felelőt” értékeli, ahogyan a *Kérnek szépen* . . . esetében éppen ezt fedezheti fel. Ugyanis, mint tudjuk, a tárgyalt mellékmondatok modalitása sohasem tényszerű.

Aligha gyanakodhatunk egyébire, mint hogy a mai beszélő éppen azt fedezi fel, ami van: a vizsgált mondatok több szintű modalitását; azaz hogy tisztában felfogja, mint ahogyan az akár csak egy fél évszázada lehetett.

Mivel a módhasználat átalakulásának alapkérdéseit már tisztáztuk, az i m p. használatának hasonló feltételek között végbemenő korlátozódását csak függelékszerűen tekintjük át.

Az imp. „zárójeles” szerkezeteit a következő mondatok példázhatják:

(5) *Nem hiszem, hogy sikerüljön.*

(6) *Talán akad olyan ember, aki segítse Pétert.*

A mondatok jelentése nem változik meg, ha az imp. helyett indic.-t használunk:

(7) *Nem hiszem, hogy sikerül.*

(8) *Talán akad olyan ember, aki segíti Pétert.*

Az (5)–(8) mind az I., mind a II. nyelvállapotban közhasználatú kifejezések. Ugyanakkor a nyelvi ízlés eltolódása a logikus szerkesztésmód irányában ebben az esetben valamilyen (egyelőre ismeretlen) okból jóval nagyobb, mint a cond. használatában, főleg a vonatkozó mondatokban.

A normatív művek ez esetben bizonytalanabbak a magyaros és a latinos, illetve idegenszerű módhasználat elkülönítésében. Fő szabályként mégis a következőt emelhetjük ki a leíró és normatív megállapításokból: az imp. megfelel a magyar nyelv szabályainak, ha a) felszólítás, tiltás, kívánság, óhajtás, célzatosság, megengedés árnyalatát fejezi ki (óhaj, kívánság kifejezéseként tekintendő például az (5) *sikerüljön* s a (6) *segítse* alakja; b) a mellékmondat a jövőre vonatkozik (fenti példáinkra tulajdonképpen ez is áll); c) általános ítélet kifejezésében; vélhetőleg ilyen például: *Nincs olyan zene, hogy mindenki ugyanazt érte belőle.* — Figyelemre méltó, hogy Gretszy—Kovalovszky (i. m. 621) közvetve ezúttal is jelzi az általunk bemutatandó változást, annak azt a mozzanatát, hogy az explicit vagy legalábbis kifejezettebb főmondatbeli keretadó elem indic.-t „vonz”: vagy a *Félt, nehogy legyengítsék*, vagy az *Attól félt, hogy legyengítik* a helyes, és **Attól félt, hogy legyengítsék* (valószínűleg elírás, reálisan inkább **Attól félt, hogy le ne gyengítsék*).

Ezek előrebocsátása után tekintsünk néhány olyan dokumentális példát az I. nyelvállapotból, illetve a 19. sz. közepéről, amelynek túlhaladottá minősítését a mai beszélő nyelvérzékére bízjuk.

„...a tudományos eljárás az volna, hogy elfogulatlan szemmel és füllel... keressék meg ezt a ritmust” (Schöpflin Aladár: Ny 522).

„Hát az mitől függ, hogy a' tárgyról jövő szélső sugarak mekkora látzögletet képezzenek szemeinkben?” (Tatai András 14).

„Éppen ez az utóbbi körülmény vetette fel szükségét egy olyan folyóirat indításának, amely maga köré gyűjtse a... tehetségeket, s szerve legyen az új irodalom s a közönség közti közvetítésnek” (Schöpflin Aladár: Ep I. 174).

„[Ady] azért hirdet forradalmat, mert teljes, gyökeres változást kíván, amely lehetségessé tegye a ma lehetetlent...” (Schöpflin Aladár: Ep I. 167).

„...most jóhiszeműen keres az elveszett helyett új hitet, melyet érzése számára kötelezően ismerjen...” (Ignotus: Ny 227).

„Nem volt igazi milió, mely irányítsa, segítse kibontani tehetségét.” (Szabó Dezső: Ep I. 641).

Vö. még a következő analóg, nem alárendelő szerkezeteket:

„...becsület dolga ne vállalni munkát, ha sztrájk van” (Ignotus: Ny 412).

„A' látásra multhatatlanul szükségesek ezek: 1) Tárgy, mely a' nézőre hasson;... a) Ép alkotású szem, mely a' tárgy' reáhatását elfogadhassa, és visszahathasson...” (Tatai András, 1).

A jelenlegi nyelvállapotban a fenti módhasználat esetei annak határán vannak, hogy egyedi, véletlen vagy sajátos okból létrejött szerkezeteknek minősíthetjük őket, vö.:

„Az Egyesült Államok elővette azt a tervet, hogy beavatkozzon.” (R 1984).

„A falu lakói attól tették függővé a szavazást, hogy a hatóságok ne engedélyezzék a nudista strandot” (R 1984).

Meg kell jegyezni: a metaforikus imp.-t nemcsak indic. válthatja fel mint ésszerűbb kifejezőmód, hanem a *tud, képes, -hat, -het* stb. modális elem is (ez az alternatíva persze megvan már az I. nyelvállapotban is). Az ekvivalencia az indic. zárójeles szerkezeten belüli jelentésének további vizsgálatára ad alapot.

Az imp. használata számos főmondatbeli kifejezés után viszont változatlanul szilárd norma. Ilyenek: *Kívánom, azt akarom, kell* stb.

2. Bár nem egyedülálló, de a magyarban a tagadást, tiltást, ellenzést, akadályozást stb. jelentő főmondatok után (*Tagadom; Megtiltom;* stb.) fölöttébb különös logikai-szemantikai jelenséggel találjuk magunkat szemben. A mait megelőző nyelvállapot jellemzésére érdemes Klemm szavait idezni: „Állító előzmény [ti. szövegelőzmény] után régen rendszeren *t a g a d ó* szerkezet fordul elő a mellékmondatban, sőt a mai irodalmi, köz- és népnyelvben is gyakran. Ilyenkor két tagadás nem szül állítást. Te loptad el! Tagadom, hogy én *nem* loptam el (= Én nem loptam el.). ...Állító előzmény után néha [!] állító szerkezet is előfordul a mellékmondatban. Te is ott voltál! Tagadom, hogy én is ott voltam (ott lettem volna). Te loptad el! Tagadom, hogy én loptam (v. loptam volna) el (= Én nem loptam el).” (I. m. 588.) Hasonlóan: *Megtiltom, hogy el ne menj!* = *Megtiltom, hogy elmenj!* — Napjainkra a helyzet megfordult: a logikus szerkezet a gyakori, a természetes, és a metaforikus — mivelhogy ebben az esetben is metaforikus mechanizmust

tételezünk fel a nem logikus szerkezet létrehozójaként⁷⁰ — a ritka. A változás folyamatát jól tükrözi, hogy „A mai magyar nyelv rendszere”⁷¹ nemcsak hogy terjedőnek látja a logikus szerkesztésmódot, hanem azt is kimondja (állásfoglalásként a szerkesztettel kapcsolatos vitákban), hogy az nem helytelen, sőt egyértelműségénél fogva előnyös. Egy későbbi mű⁷² pedig már így szemléli a jelenséget: „Mindamellett élnek a hagyományos tagadó változatok is. Tulajdonképpen egyik szerkesztésmód sem kifogásolható...”

A metaforikus szerkezet az I. adataiban is előfordult, például:

„Goethének kellett lebeszélnie a Schlegeleket arról, hogy ne közöljék folyóiratukban (ők egymás mellett... akarták) Schelling egy keményen materialista versét és Novalis cikkét...” (Lukács György: *Ép II.* 491).

„...nem lehet meggátolni sem [a szocialista mozgalmat], hogy kifelé ne nyujtsa a kezét olvasmányért...” (Bíró Lajos: *Ny 783*).

És példák a mai beszélt nyelvből:

Riportalany: — Tudnánk többet is termelni!

Riporter: — Mi az akadály, hogy mégsem? (TV 1978).

„Nincsen akadály annak, hogy ne legyen káderfejlesztés” (spontán előadásból 1978).

E legutóbbi mondatokat — a mai ember gondolkodásához képest — már aligha menthetjük fel a „rossz mondat” minősítés alá; legalábbis abban az értelemben, hogy használóik írásban minden bizonnyal javítanak.

Mivel az átalakulás racionális tartalma most nyilvánvaló, s mivel a szakirodalom az ésszerűsödési tendenciát felismeri, dokumentálja, fokról fokra követi és jogosnak ismeri el, ezáltal olyan feladat nem áll előttünk, mint a módhasználat esetében. Érdeemes viszont kitérnünk a nyelvi helyesség és a nyelvi érték kérdésére, amelyre most mind a tárgyalt szerkezetek, mind szakirodalmi megítélésük ráirányítják a figyelmet.

Mint már utaltunk rá, a metaforikus szerkezetekről logikus(abb) szerkezetekre való áttérés nem valamely „kifogásolhatóról” egy „nem kifogásolhatóra”, de nem is valamely „kifogástalanról” „kifogásolhatóra” való áttérés, hanem egy jobb, a mai ember gondolkodásának, ízlésének jobban megfelelő szerkezetre való áttérés. A magyar nyelv használóit az adatok szerint csak az elmúlt évtizedekben kezdte igazán zavarni a fordított értékű tagadó kifejezés; keletkezések a bonyolult szerkezet természetesen jött létre metaforikus úton. Látszik tehát, hogy a helyesség/helytelenség és az érték nem azonos fogalmak; a fordított értékű tagadó mellekmondat „erkölcsi” értékvesztése észrevehetően előtte jár helyessége elmúlásának, stb.

A helyesség és az érték viszonyában tapasztalataink szerint az érték a meghatározó kategória. Egy adott nyelv szabályainak, normáinak, hagyományainak, szokásainak való megfelelés — azaz a helyesség — mint láttuk konkrét nyelvi alakulatok esetében, elégtelennek bizonyul magának a helyességnak a megítéléséhez is; s ez különösen akkor mutatkozik meg, amikor a meglévő szabályoktól a beszélők eltérnek.

⁷⁰ Vö. a szerkezet eredetéről KLEMM i. m. 588.

⁷¹ TOMPA JÓZSEF (szerk.) i. m. II. 355.

⁷² GRÉTSY LÁSZLÓ (szerk.) 1976. 70.

Összegzés

Foglaljuk össze a két szerkezetfajta vizsgálatának eredményét, befejezésül pedig térjünk vissza a nyelvi érték kategóriája kapcsán a nyelvfejlődés általános kérdésére.

Megmutatkozott, hogy a vizsgált szerkezeti változások értelmezése mint áttérés a hagyományos metaforikus szerkesztésmódról racionális(abb) szerkesztésmódra következetesebben magyarázza ezeket a változásokat, mint az eddigi magyarázó szempontok. Az értelmezés adekvátságának fokáról az érintett kérdéskörök további szemantikai vagy szintaktikai problémáinak megoldásában győződhetünk meg. Kérdésesnek azonban csak a racionális tendencia erőssége, hordereje látszik; működésében nincs okunk kételkedni.

A változások meghatározott folyamatként, illetve meghatározott struktúrák viszonyaként való felismerését elősegítette, hogy tudomásunk volt a „képszerű”/„ésszerű” értékszembenállás létezéséről és szerepéről, s ismertük társadalmunknak az „ésszerűség” értéke felé forduló különös érdekét és érdeklődését.

Az I. → II. tendenciák megvalósítására a magyar nyelv használóit senki sem oktatta és nógatta (sőt, a metaforikus tagadás esetében a nyelvtanítás csak „utána kullogott” a nyelvi változásnak); így a változások nem lehetnek egyebek, mint a beszélők értékelő magatartásának közvetlen eredményei.

A nyelvi változás vázolt álláspontunk szerint szükségletek által irányított értéklétrehozó tevékenység eredménye, ezért fejlődés.

A „képszerűség” és az „ésszerűség” értékei körében szerzett ismeretek különösen két ponton teszik lehetővé, hogy alátámasszuk ezt az álláspontot, tekintettel a fejlődés fogalmával kapcsolatos elméleti nézetekre és vitákra.

a) Vajon m i n d e n e g y e s új fejlemény pozitív értékű-e a nyelvben? Azon az artikulációs szinten, amelyen a nyelv elemeit a nyelvtudomány általában megkülönbözteti, természetesen nem (filozófiai értelemben azonban bonyolultabb a válasz arra, mit jelent „egynek lenni”). Álláspontunk nem tartalmaz egyebet, mint hogy az egyedi elemek sorsdöntő módon a társadalmi progresszió folyamatához képest lesznek valamilyen értékűek. S ez már azt is magában foglalja, hogy az értékek: hierarchikus rendszer, amely tűri az ellentmondásokat. Lássunk egy példát a „képszerű”–„ésszerű” viszony köréből.

Valamely képszerű alakulat felbomlása minden kétséget kizáróan járhat kedvezőtlen következménnyel is. Ilyen következmény például az a gyakori fogalmazási hiba, amelyet a stilisztika „képzavar” néven tart számon. Például a *nehéz dió* és társai valóban nem pártfogolható kifejezések. Tegyük fel azonban, hogy nem azért jönnek létre, mert a beszélők zavarosan gondolkoznak, hanem épp ellenkezőleg, mert racionálisan gondolkoznak, és manapság számukra már nem értelmes dolog például egy feladat nehéz voltát a dió keménységével jelképezni. A *nehéz dió* tehát nem gazdagodása ugyan nyelvünknek, mégis a fejlődés része, tartozéka; nem mond ellene sem a nyelvfejlődés tételének általában, sem pedig annak a szerepnek, amelyet a nyelv fejlődésében az „ésszerűség” értékének tulajdonítunk.

b) Vajon nem volna-e megalapozott dolog kimondani: a nyelv fejlődése a nyelvek integrálódása, ennél fogva ésszerűsödése felé tart? — Egy ilyen következtetés komolytalanságára, tartalmatlanságára már utaltunk.⁷³ A fej-

⁷³ Vö. TÓKEI FERENC 1977 (kül. 447—462) a nemzetek integrációjának filozófiai és ideológiai problémáiról.

lódés konkrét útjai és formái „per definitionem” nem határozhatók meg előre. Egyebek között nem jósolhatjuk meg, milyen nyelvi alakzatokat fognak az emberek a jövőben racionálisnak tartani és racionálisként létrehozni.

Igazolhatóknak látszik azonban, ha — B. Bernstein fogalmait továbbgondolva — a jelenlegi „kidolgozott kódokat” partikulárisnak tekintjük az emberiség egy későbbi nyelvállapotához képest. Feltehető, hogy a társadalmi fejlődés során 1) a nyelvek közelednek egymáshoz; 2) a nyelvi kód és az érvényes valóságismeret közötti távolság csökken, beleértve a metaforikus mechanizmusok módosulását is.

MOLNÁR ILONA

Irodalom

- ÁGH ATTILA (1968), Az érték problémája és az emberi tevékenység. *Kritika*. 12: 24—32
- BABITS MIHÁLY (1981 [1939]*), A magyar jellemről. *Gondolkodó Magyarok*. Magvető, Budapest
- BAHTYIN, M. M. (1976 [1929—1974]), A szó esztétikája. *Gondolat*, Budapest
- BALÁZS JÁNOS (1980), Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell. Magvető, Budapest
- BÁRCZI GÉZA (1963), A magyar nyelv életrajza. *Gondolat*, Budapest
- BERNSTEIN, B. B. (1974), Social class, language and socialisation. In: T. A. Sebeok (szerk.), *Current Trends in Linguistics*. 12. kötet. Mouton, 1545—1562
- CZIGÁNY LÓRÁNT (1974), Az úgynevezett „magyarosság” (Stílus kategória vagy politikai koncepció?). In: Imre Samu—Szathmári István—Szűts László (szerk.), *Jelentés-tan és stilisztika*. *NyudÉrt.* 83: 109—113
- EÖRSI ISTVÁN (1965), A fordító utószava. In: Lukács György 1965. 2: 811—814
- FÓNAGY IVÁN (1974), Füst Milán: Öregség. *Dallamfejtés*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- FÓRIS KAROLA (1974), Nyelvi érték és poétikai érték. In: Imre Samu—Szathmári István—Szűts László (szerk.), *Jelentés-tan és stilisztika*. *NyudÉrt.* 83: 137—143
- GREENBERG, J. H. (1974), A nyelv és az evolúció elmélete. In: Papp Mária (szerk.), *A nyelv keletkezése*. Kossuth, Budapest 69—83 [1957]
- GRÉTSY LÁSZLÓ (szerk.) (1976), Mai magyar nyelvünk. Akadémiai Kiadó, Budapest
- GRÉTSY LÁSZLÓ—KOVALOVSKY MIKLÓS (szerk.) (1980), *Nyelvművelő Kézikönyv I.*, Akadémiai Kiadó, Budapest
- GYURÁCZ FERENC, Otthonosság és bujdosás. Veres Péter és az ötvenes évek. *Kortárs* 1984, 3: 465—470
- HANKISS ELEMÉR (1977), Érték és társadalom. *Tanulmányok az értékszociológia köréből*. Magvető, Budapest
- HANKISS ELEMÉR—MANCHIN RÓBERT—FÜSTÖS LÁSZLÓ—SZAKOLCZAI ÁRPÁD (1982), *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között I—II. Értékszociológiai tanulmányok. Az MTA Szociológiai Kutató Intézete kiadványa*. Budapest
- HUNYADI LÁSZLÓ (1981), A nyelvi polaritás kifejezése a magyarban. *Kandidátusi értekezés*
- HUSZÁR TIBOR (1982), *Nemzetlét—nemzettudat. Valóság* 7: 48—62
- ILLYÉS GYULA (1960), *Eluard magyarul*. Paul Eluard versei. Magyar Helikon, Budapest 313—329
- ILLYÉS GYULA (1975), *Iránytűvel I—2*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest
- IMPLOR JÓZSEF (1968), *Szerénykedés feltételes módban*. *Nyr.* 92: 283—286
- IZSÁK JÓZSEF (1982), *Illyés Gyula költői világképe 1920—1950*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest
- JACKENDOFF, R. (1978), *Grammar as Evidence for Conceptual Structure*. In: M. Halle—J. Bresnen—G. A. Miller (szerk.), *Linguistic Theory and Psychological Reality*. MIT, 201—228
- JUHÁSZ GYULA (1983), *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939—1944*. Kossuth, Budapest

* Szögletes zárójelben a mű első vagy fordítások esetében eredeti megjelenésének éve áll.

- KARÁCSONY SÁNDOR (1938), Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon. Budapest
- KÁROLY SÁNDOR (1980), Nyelvi magatartásformáink változásai társadalmi fejlődésünk újabb szakaszában. In: Stier Miklós (szerk.), Az 1970-es évtized a magyar történelemben. Az MTA I., II. és IX. Osztálya kiadása. Budapest 62—67
- KELEMEN JÁNOS (1982), A népszellem és a nyelv génusza — Történelem, közösség, nyelv összefüggése a német klasszikus filozófiában. Akadémiai doktori disszertáció
- KELEMEN JÁNOS (1983), A nyelv a szellem létezése. Hegel nyelvfilozófiája. Világosság 12: (Melléklet) 20—38 [= 1983¹]
- KELEMEN JÁNOS (1983), Nyelvtudományi problémák a marxizmusban. In: Hársing László—Kelemen János (szerk.), Az élő Marx. Kossuth, Budapest 255—281 [= 1983²]
- É. KISS KATALIN (1978), A magyar szintaxis egy transzformációs generatív megközelítése. Kandidátusi értekezés
- KLEMM ANTAL (1928—1942), Magyar történeti mondattan. Budapest
- KOSZTLÁNYI DEZSŐ (1978), A magyar nyelv helye a földgolyón. Nyílt levél Antoine Meillet úrhoz, a Collège de France tanárjához. In: Kenyeres Zoltán (szerk.), Esszépanoráma II., Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 462—481 [1930]
- KOVÁCS LÁSZLÓ (1981), A dialektika próbája. A történeti szemlélet fejlődése a biológiában. Magyar Filozófiai Szemle 3
- KÖNCZÖL CSABA (1982), A „mesternyelv” alibije. Kritika 5
- Кубрякова, Е. С.—Мельников, Г. П. (1972), О понятии системы и структуры языка. In: Б. А. Серебrenников (szerk.), Общее языкознание (Внутренняя структура языка). Наука, Москва 8—91.
- KULCSÁR KÁLMÁN (1984), A magyar szociológia történetiszemlélete. Gondolatok a külső minta jelentőségéről. Valóság 5: 1—21 és Látóhatár, augusztus, 94—137
- LABOV, W. (1973), A társadalmi folyamatok tükröződése a nyelvi szerkezetekben. In: Szépe György (szerk.), A nyelvtudomány ma. Gondolat 509—527 [1968]
- LIHACSOV, D. (1980), Jegyzetek az oroszországról. Természet, gyökerek, szülőföld vagy egyszerűen jószág. Szovjet Irodalom 12: 117—141
- LŐRINCZE LAJOS (1980), Emberközpontú nyelvművelés. Magvető, Budapest
- LUKÁCS GYÖRGY (1965), Az esztétikum sajátossága I—II. Akadémiai Kiadó, Budapest
- LUKÁCS GYÖRGY (1976), A társadalmi lét ontológiájáról II. Magvető, Budapest
- MARX, K. (1967), A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata I. Magyar Helikon, Budapest
- MARX K.—ENGELS F., A német ideológia. MEM 3. 19—80
- MELNYICSUK, A. Sz. (1967) А. С. Мельничук: О роли мышления в формировании структуры языка. In: Ф. П. Филин (szerk.), Язык и мышление. Наука, Москва 74—88.
- MIHU, A. (1973 [1971]), A szociológiai kutatás ABC-je. Kossuth, Budapest
- MOLNÁR ILONA (1977), A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. NytudÉrt. 94.
- MOLNÁR ILONA (1982), Milyen anyagból van az anyag? Mi van anyagból? A „mindennapi” szemantika és filozófiai gondolkodásunk hibás kapcsolódásairól. Magyar Filozófiai Szemle 5: 668—695
- MOLNÁR ILONA (1983), Nicht-logische Mechanismen in der Alltagssprache. Untersuchung zweier ungarischer Mikrosysteme. ALH 33: 179—199
- NAGY PÉTER (1982), Jobbra vagy balra? Népszabadság máj. 29
- NÉMETH G. BÉLA (1960), A századvégi Nyelvőr-vitához. In: Pais Dezső (szerk.), Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből. Akadémiai Kiadó, Budapest 226—261
- NÉMETH G. BÉLA (1976), Létharc és nemzetiség. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Magvető, Budapest
- PAPP LÁSZLÓ (1965), Nyelvi statisztikai vizsgálatok. Magyar Nyelvjárások X. 7—36., XI. 3—33
- POPOVIC, M. V. (1965) М. В. Попович. Философские вопросы семантики. Киев.
- PRILESZKY CSILLA (1974), A felszólító módú mellékmondat néhány kérdéséről. In: Imre Samu—Szathmári István—Szűts László (szerk.), Jelentés és stilszintika. NytudÉrt 83: 473—475
- RÁCZ ENDRE (1977), Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, Budapest
- RADICS KATALIN (1977), A vonatkozó mellékmondatokról. In: Rác Endre—Szathmári István (szerk.), Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. Tankönyvkiadó, Budapest 135—170
- RADICS KATALIN (1979), Filozófia, nyelvészet, tudományelmélet. NyK 81: 3—29
- ROSSI-LANDI, F. (1981), Gondolatok a nyelvi elidegenedésről. In: Gráfik Imre—Voigt

- Vilmos (szerk.), *Kultúra és szemiotika*. Akadémiai Kiadó, Budapest 117—131 [1970]
- SZABÓ MIKLÓS (1983), *Magyar nemzetfelfogások a 20. század első felében*. *Mozgó Világ* 4: 50—60
- SZABOLCSI MIKLÓS (szerk.) (1965), *A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig*. In: Sótér István (főszerk.), *A magyar irodalom története V*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- SZABOLCSI MIKLÓS (szerk.) (1966), *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*. In: Sótér István (főszerk.), *A magyar irodalom története VI*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- SZENDE TAMÁS (1979), *A szó válsága*. Budapest
- SZÉPE GYÖRGY (1964), *Punya Sloka Ray: Language standardisation*. *Studies in prescriptive Linguistics*. Nyr. 88: 326—334
- SZÉPE GYÖRGY (szerk.) (1979), *Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért*. Szakvélemények, javaslatok². Tankönyvkiadó, Budapest
- SZÜCS JENŐ (1970), *A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge*. Hozzászólás egy vitához. *Értekezések a történeti tudományok köréből* 51. Akadémiai Kiadó, Budapest
- TERTS ISTVÁN (1981), *A nyelvtudománytörténet mint szakma*. *ÁNYT* 13: 195—206
- TOMPA JÓZSEF (szerk.) (1961—1962), *A mai magyar nyelv rendszere I—II*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- TÓKEI FERENC (1977), *A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése*. Kossuth, Budapest
- VITÁNYI IVÁN (1982), *A kulturális fejlődés és a kulturális politika tipológiája*. *Valóság* 5: 1—22
- VOIGT VILMOS (1982), *Újabb vizsgálatok a kultúra nyelvi formái köréből*. *ÁNYT* 14: 143—158

On Value in Language Traditions and Rational Tendencies in Hungarian Syntax

by ILONA MOLNÁR

The axiological counterpart of the most typical paradigm(s) in twentieth-century linguistics is a view of language as a non-value system. Furthermore, the notion of 'value', as used in connection with language, may appear to be unwanted or unscientific, due to the historical fact that nationalistic, superioristic, and oppressive ideologies have often created or adopted value judgements of a linguistic nature. This paper, relying on the results of present-day sociology and a number of important points previously made in linguistic philosophy (by Lukács, Bakhtin, and Rossi-Landi), argues that language as a whole, as well as linguistic units, processes, etc., necessarily have value properties, but the issue is not to be seen in terms of the "national problem" but rather in those of the Marxian theory of the value of labour. Thus, language is similar to any other social product in that it represents value; its structural and value properties are not independent of each other; rather, structural properties must meet certain conditions, needs, and demands, and will undergo changes as made necessary by the latter. A methodological consequence of that claim is that its justification is primarily to be provided within linguistics: you should arrive at a more adequate description of language if you take its value properties into consideration.

The three sections of this paper provide the outlines of a theory of linguistic value, a critical evaluation of — sometimes conflicting — views of various divisions and trends in Hungarian culture about linguistic values in Hungarian, and an analysis, in those terms, of certain actual tendencies in Hungarian syntax, respectively. — The inherent connection between language and the category of value is based upon the fact that existential categories and concepts of social theory applicable to language (the author analyzes concepts like 'society', 'labour—object of labour—instrument of labour', and 'progress') are interdependent with that of 'value'. (Linguistic development can consistently be interpreted in terms of the Marxian theory of the development of matter. That theory claims that material systems do not develop in isolation, therefore development cannot be reduced to any single form of existence, such as simplification or complication.

Linguistic development, in general, is the process whereby language "keeps up" with the development of human mental abilities. Particular instances of that process are to be investigated historically.) — The intuitive linguistic value judgements of social groups and individuals are indirect manifestations of objective values in language. Based on historical contradictions in Hungarian national consciousness, the domain of values attributed to the Hungarian language is largely determined by an opposition between two sets of values, labelled 'Rational' vs. 'Metaphorical'. It can be shown that the opposition, predeterminedistically overstated as it may appear in linguistic-ideological pronouncements, does have a real significance, the conflict between 'metaphorical' and 'rational' values being a specifically important initiator of certain tendencies of change in Hungarian. In that connection, the paper touches upon the psychological problem area of so-called metaphorical vs. logical thinking and the linguistic relations of corresponding elements in language. The author views certain changes in Hungarian in favour of rational tendencies as part of integrational processes in human culture. — The author supports her claims by an analysis of changes in the use of mood and negation in Hungarian subordinate clauses; she shows that attested changes can be adequately described as a switch from metaphorical constructions to (more) rational ones. In conclusion, the paper suggests certain consequences of the foregoing for normative linguistics.